

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования и науки Республики Тыва

Чеди-Хольский район

МБОУ Чал-Кежигская СОШ

РАССМОТРЕНО

Рук.МУМО

Оюн З.Д

Протокол №1 от «31»
августа 2023г.

СОГЛАСОВАНО

Зам. директора по УВР

Сонам У.В.

Протокол №1 от «01»
сентября 2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор школы

Хунажык Х.В.

Приказ №1 от «01.»
сентября 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родная литература»

для обучающихся 10-11 классов

с.Чал-Кежиг 2023

Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Национал школа хөгжүдөр институт

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ

КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ

(кол ниити өөредилгениң 10-11 класстарынга)

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр бижик	3
Эртемнің ниити характеристиказы	9
Эртемнің планда туружу	12
Төрээн (тыва) чогаал эртемін шиңгээткенинің планнаттыңан түңнелдери	13
Эртемні шиңгээткенинің түңнелдерин хынаарының системазы	19
Эртемнің уjur-утказы	28
Тематиктиг планнаашкын	54
Кичээлден дашкаар ажил-чорудулга	66
Өөредилге программазын сорулгазын боттандырар байдалдары	68

1. ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Кол ниити өөрөдигениң 10-11 класстарыңа «Төрөөн (тыва) литература» эртеминге чижек программа (улаштыр – Программа) өөрөдигениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ОФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөрөдиге кезээнде өөрөдигениң кол ниити чадазында литература эртемин шингээткен турар ужурлуг түңнелдерге даянып кылдыңан. Ол ышкаш «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Д. С. Куулар, А. М. Монгуш, 1994 г.) болгаш ниити өөрөдигениң 5-11 класстарыңа «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Е. Т. Чамзырын, М. А. Кужугет, Л. Х. Ооржак, 2012 г.) чижек программаларга даянган (протокол 28.06.2016 г. № 2/16-з).

Россия Федерациязының хамаатызын мөзү-шынар болгаш кижизидилге талазы-биле хевирлээр, чоннар аразында культура, эп-сеткил каттыштырар чөптүг харылзаалар дугайын айыткан Концепцияда чүүлдерни, ниитилел сайзырадыр сорулгаларының бүгү байдалдарын болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, өөренип көргөн.

Чижек Программаны ажылдап кылырыңа өзек хоойлу, доктаалдар:

- Конституция Российской Федерации (с изменениями на 01.07.2020 г.) ст. 26;
- Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
- Федеральный закон от 03.08.2018 г. № 317-ФЗ «О внесении изменений в статьи 11 и 14 Федерального закона «Об образовании в Российской Федерации»;
- Приказ Министерства образования и науки РФ от 17 декабря 2010 г. № 1897 «Об утверждении федерального государственного образовательного стандарта основного общего образования» (в редакции приказа Минобрнауки России от 31 декабря 2015 г. № 1577);
- Конституция Республики Тыва (с изменениями на 12.04.2019 г.) ст.5, 24;
- Закон ВХ-I «О языках в Республике Тыва» от 31.12.2003 г. № 462 (с изменениями на 12.04.2019 г.);
- Закон Республики Тыва от 21.06.2014 г. № 2562 ВХ-1 «Об образовании в Республике Тыва» (с изменениями на 02.06.2019 г.).

Программада кол ниити өөрөдигениң 10-11 класстарыңа «Төрөөн (тыва) литература» эртемин өөрөдириниң кол сорулгалары болгаш сорулганы боттандырап ажыл-чорудулга тодараттыңан, өөрөдиге планында эртемниң туружу, өөрөнгениниң түңнелдери, эртемниң ужур-уткалыг кезээ, тематиктиг планнаашкын, кичээлден

дашкаар ажыл-чорудулга, программаны боттандыраарының байдалдарын айыткан. Бердинген Программа 10-11 класстарга «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредириниң чижек ажылчын программаларын тургузарының үндезини бооп турар.

Программада «Төрээн (тыва) литература» эртемин өөредириниң кол сорулгазын болгаш сорулганы боттандыраар ажыл-чорудулганың *дес-дараалашкаан, эртемнер аразының* болгаш *метапредметтиг харылзааларны* айтып турар. Ол ышкаш өөреникчилерниң назы-хар, өөредилгениң чада аайы-биле шингээдир ажыл-чорудулгазын кичээнгейге ап, билиглер ӨФКС негелделеринге дүүшкен турарын чугулага алган.

Амгы тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарына даянып, уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринче, эстетиктиг кижизидилгезинче база угаап боданыышкынын сайзырадыр сорулгалыг шилиттинген чогаалдарны өөредири көрдүнген.

Программаның сорулгалары, ону боттандыраар ажыл-чорудулга өөреникчилерни бедик хамааты туруштуг, амыдыралче делгем көрүштүг, харылзаажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир кижини хевирлеп, деткииринге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угланган.

Өөредилгениң «Төрээн (тыва) литература» эртемин шингээдип, сайгарары “Филология” эртеми-биле сырый холбаалыг болганда, төрээн (тыва) чогаалды школаларга өөредириниң айтырыглары дыл эртеминиң сорулгалары-биле чергелешкек, сырый харылзаалыг.

Төрээн (тыва) литератураны өөредириниң кол сорулгалары:

– чогаал дугайында өөрөнгөн билиин улам *делгемчидип*, чоннуң төөгүзүн, амыдыралда ыдыктыг үнелерни база мөзү-шынар айтырыгларын бүгү талалыг көргүскөн чогаалдарның уран-чеченин бот-тускайлаң ханы, *шын үнелеп*, амыдырал-биле холбаалыг база орус болгаш делегей литературазы-биле *деңнеп сайгарып билир*, номчулгага сонuurгалдыг, хамааты туружу бедик кижини хевирлеп кижизидери.

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

– тыва чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкынның хүлээп номчуур эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап өөрениринге чаңчыктыраар ажылдар чорудары;

– Россияның биче буурай болгаш делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрээн дылдың үнезин, ооң байлаан меделердии-биле шингээдип,

литературлуг чугааны хостуг, билдилиг ажыглап өөренирин сайзырадыр ажылдар чорудары;

- чечен чогаал дээрге авторнуң бот-тускайлаң онзагай делегейи, чараш мөзү-шынар, эстетиктиг көрүш хевирлээр уран чүүлдүн бир хевири деп билигни делгем шиңгээдирин база тыва чоннуң ажыл-амыдыралынга, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, хумагалыг болурун суртаалдаан чогаалдарга даянып, быжыглаарынче угланган ажылдар чорудары;

- уругларның чечен чогаал сайгарар билиин, чаңчылын, арга-мергежилин быжыглаар ажылдар: чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны, тема болгаш идеяны тодарадыры; чогаалдың жанры, сюжет болгаш композициязы, сөзүглелдин дылының уран чурумалдыг аргаларының, сөстүн артында чажыт утказының онзагайын тодарадыр ажылдар чорудары; овор-хевирлерни ажылдап кылганын болгаш чогаалдың тургузуун, бижиттинген аянын, төөгүзүн тодарадыр ажылдар чорудары;

- тыва чогаалды өске чогаалдар болгаш уран чүүлдүн хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар чорудары;

- бердинген темага, чуруктарга (портретке) сөзүглел чогаадыр; аас болгаш бижимел ажылдарга чогаал сөзүглелдерин ажыглап, бодалын тода, бадыткалдыг илередиринге, уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр, билиг, мергежилин быжыглаар ажылдар чорудары;

- номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр үнелелдерни, сайгарылгалыг ажылдарны (рецензия, аннотация, илеткелдер, төлевилелдер кылыры) номчуп, деңнеп, эртем ёзузу-биле шинчилеп өөренир ажылдар; уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлеринге хамаарышкан эртем-практиктиг ажылдарга киржип, шын чугаалап чаңчыгарын хевирлээр ажылдар; ном саңнары, музей болгаш архив шыгжамырларын ажыглап чаңчыгар ажылдар чорудары;

- тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруун болгаш амгы тыва литератураның сайзыралын сонuurгаар, билдингир чогаалдарны номчуурунче база тыва уран чүүл, эртемге тураскааткан номнарны, культурология, этнопсихология, этнография болгаш өске-даа эртем номнарын таныштырар ажылдар чорудары;

- өске чоннарның культуразын сонuurгаар, эп-чөптүг, найыралчы харылзаалар тургузар; хостуг үезин шын ажыглап, чечен чогаал сайгарары ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирер ажылдар; бот-тускайлаң номчулгага хереглелин хандырып, чаа чогаалдар-биле таныжып, номчулгага сонuurгалын бедидер ажылдарны деткип чорудары;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

– чогаал болгаш уран чүүлдүн кайы-даа хевирлеринге даянып, хамааты бот-медерели бедик, кижизиг аажы-чаңга, тыва дылынга ынак, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар чорудары.

Программаның өөрөдиглиг ужур-уткалыг кезээ долгандыр турар бойдус болгаш ниитилел хүрээлеңинге кижиниң бодунуң хамаарылгазын илередип, боттуг амыдыралды эскерип, амыдыралга хамаарышкан бот-тускайлаң үзел-бодалын болгаш ажыл-чорудулгазын чурумчудуп аар арганы үндезин кылып, дараазында билиглерни ыяк шиңгээдирин хевирлээринче угланган:

– *үнелиг утка-шынар дугайын ыяк билири* (чүнү үнелиг кылдыр санап чорууру база бодунуң бодалдарын болгаш кылдыныгларын бот-хуузунда тайылбырлап билири; шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларга харыы бээр, кандыг-бир шилилге кылып байдал тургустуна бергенде, амы-хууда туружу чайгылыш чок, бот-башкарнып ажыглап билири; сорулгазынга болгаш үнелээри эргежок чугула чүүлдерге хамаарыштыр шилип алган шиитпирин хүлээп, кылдыныгларны боттандырып билири);

– *ниити кижизидилгезин башкарнырын ыяк билири* (аажы-чаң, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел болгаш өске-даа чараш мөзү-шынарлыг болурунун болгаш чаңчылчаан езу-чаңчылдарны билири, оларны херек кырында күүседип билири; Россия болгаш өске-даа чурттарның чурум-сагылгага хамаарышкан өй-чижээн болгаш кижиниң аажы-чаңында үнелиг чүүлдерниң ужур-утказының дугайында билип алыры; хөй язы-сөөк чоннуг ниитилел амыдыралынга сагыыр ужурлуг корум-чурумнун кол өй-чижээн билири болгаш херек кырында күүседип чорууру; номчукчунун, дыңнакчының, күүседикчиниң, чогаалчының чогаадыкчы арга-шинээн ыяк билири);

– *угаап-шиңгээдирин ыяк билири* (сорулганы салып болгаш ону чедип алырын билири; планнап билири, сайгарылга кылып билири, бот-үнелел кылып билири, өөренириниң угаап-шиңгээдир арга-шинээн бот-үнелеп билири; хайгаарап турары барымдааларга хамаарыштыр айтырыглар салып, болуушкуннарның чылдагаанын тывар, сайгарып, шиңгээдип турары чидиг айтырыгга хамаарыштыр билип турарын азы билбейн турарын демдеглеп ап турар; түңнелдерни үндүрүп билир; бодунуң шинчилээн ажылдарының түңнелдерин аас болгаш бижимел, компьютерге (бижимел, графиктиг чурулгага, презентацияларга) парлап билири;

– *медээлер чыыр ажылдарга баикаарынын ыяк билири* (янзы-бүрү үндезин медээлер-биле билдиги ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет); бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш медээни өөредилгеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни өскертп, кадагалап база дамчыдып билири; шийтпирлээр ужуруг ажылдарга шын ажыглап билири);

– *харылзажылганы чорударын ыяк билири* (бөлүккө (коллективке) чугааның байдалдарынга дүүштүр харылзажып билири; аас чугааның янзы-бүрү хевирлеринге харылзаа тудуп билири (монолог, диалог, номчулга, бижилге, аас-биле дамчыдары, айтырыг салып билири, диалог чугааны чогулгалыг чорудуп билири болгаш о.ө.);

– *бот-хуузунда бедик деңгел чедерин ыяк билири* (сагыш-сеткил болгаш интеллектуалдыг бот-сайзыраар аргаларны билири; психологтук билиг чедип алырын, угаап бодаары болгаш чурум-сагылга культуразын хевирлээрин билири);

– *номну шын номчуур арганы чедип алырын ыяк билири* (медерелдиг номчулганы чедип алырының янзы-бүрү аргаларын болгаш эптиин билири; янзы-бүрү сөзүглелдерде бердинген медээлер-биле бот-тускайлаң ажылдап, ооң ханы утказын билири, бот-тускайлаң хүлээп турары; номчукчунуң сөзүглел-биле онзагай культуруг харылзаа тудуп билири).

Чижек Программа ажылчын программаларны тургузарының үлегер майы, ынчангаш ужуру-уткалыг кезек төрөөн (тыва) чогаал эртеминге вариативтиг ажылчын программаларны тургузарынга таарымчалыг байдалдарны магадылап турар; тема болгаш чидиг айтырыглар көдүрүп турар чогаалдарны мөөңөп (модульдуг), ниити болгаш кызы айтырыгларны тодаргай илередип, шилилгелиг сайгарып өөредирин магадылап турар.

ЭРТЕМНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрөөн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың өөредилге албан черлериниң өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның хамааты туружун хевирлээринге, делегей көрүүшкүнүн, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин делгемчидеринге эртемниң өөредиглиг болгаш кижизидилгелиг ужуру-утказы улуг.

Өөредилгениң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары эртемни амыдырал-биле холбаалыг чорударынче, Россия болгаш даштыкы чурттарныё чоннарының чогаалчыларның ажылдары-биле деңгелгелиг ханы сайгарып билеринче, бүгү талалыг сайзыраңгай, шын кижизиттинген, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы

арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазын сиңирген аас чогаалды, орус болгаш делегейниң чогаалдарының тыва дылда очулгаларын, тыва чоннуң амыдыралчы делегей көрүжүн, арга-дуржулгазын таныштырар.

Чогаалчының чогаадыкчы салым-чаяаны, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү, делегей көрүжү болгаш чурттуң, чоннуң төөгүзүн уран чогаалга илередир аргалары-биле уруглар чоок таныжар.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

10-11-ги класстарга төрээн (тыва) чогаал эртемин төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, ханы сайгарып, бот-тускайлаң шиңгээдип өөрениринче кичээнгейни салып турар. Төрээн чериниң езулуг хамаатыларын хевирлээр чогумчалыг түңнел өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары Тываның төөгүзү, географтыг девискээри болгаш өске-даа билиишкиннер-биле сырый холбаштырып өөреткенинден үнер.

Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредир төөгү-хронологтуг угланыышкынныг. Класс бүрүзүнде бердинген темаларны шиңгээдирин чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын ханы, мөөңнеп өөредир арга-биле делгем чорудуп эрттирер. Тыва литератураның тургустунуп эгелээн үе-чадалары болгаш хөгжүлдезиниң оруктары ниитилелдиң сайзыралын таныштырып көргүскен чогаалдарны сайгарып өөренириниң негелделерин тургузуп турар.

10-11-ги класстарга тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруунда кирип турар чогаалдарны шиңгээдир:

1. 1946 – 1956 чч. – дайын чылдарының соонда тыва литература.
2. 1957 – 1985 чч. – тыва литератураның тургустунганы.
3. 1986 – 1990 чч. – эде тургузуушкун чылдарында тыва литература.
4. 1990 – 2005 чч. – эде тургузуушкун чылдарының соонда чылдарда тыва литература.

10 класска С.К. Тока, С.А. Сарыг-оол, С.Б. Пюрбю, О.К. Саган-оол, И.У. Бадра, С.О. Тамба, К.Ч. Тоюн, С. С. Сюрюн-оол, М. Б. Кенин-Лопсан, Ю.Ш. Кюнзегеш оларның намдарларын болгаш чогаалдарын өөренир.

11 класска К-Э. К. Кудажы, Е. Т. Танова, В. Б-Х. Монгуш, С. В. Козлова, М. Б. Доржу, А. А. Даржай, В. С. Серен-оол, Э. Л. Донгак, М. Б. Көжелдей, Ш. Д. Куулар, А. У. Күжүгет (лит. псев. Антон Үержаа), М. М. Дуюнгар, Э. Б. Мижит, А. С. Бегзин-

оол, Р. Д. Лудуп, М. Н. Ооржак болгаш тыва херээжен чогаалчыларның база Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчыларының ажил-херээн өөренири көрдүнгөн.

«Төрээн (тыва) литература» эртеминиң ужур-уткалыг кезээ *проблема-темалыг улуг кезектерге* чардынган. Кезек бүрүзү Тываның культура амыдыралын, езу-чаңчылдарны болгаш төөгүнү; төөгү-культура, мөзү-шынар болгаш үнө дугайында бижээн чогаалдарны (чогаалдардан үзүндүлөрнү) уругларның медреселдиги-биле билип алырынче кичээнгей салып, тодаргай угланыышкыннарлыг.

Кезек «КИЖИ»

Ниитилелде угаан-сарыылдыг, нарын болгаш хөй талалыг аажы-чаңныг, хөй-ниити аразында кол кезек – *кижи* дээрзин шинчилеп өөренири. Тыва чоннуң «чаа амыдыралын» (XX вектиң 40 болгаш 60 чылдарның ортузу) таныштырган чогаалдарда *кижини* чурумнуг аажы-чаңныг кылдыр көргүзери кол черни ээлеп турган. «Чаа совет кижиниң» омур-хевири дараазында билиишкиннерге хамаарылгазындан хевирлеттинип турганы илереттинип турар: *ниитилел чергелиг салдарлыгы, чуртталганың деңгели, ажыл-чорудулганың угланыышкынныгы.*

Тыва ниитилелдин чаңчылчаан амыдыралыга өскерилгелер, чаартылгалар чоруттунуп, аныяк тыва чогаалчылар *кижини* көргүзерде, өөскүп турар чаа хувискаал байдалдарынга чагыртып, соора, частырыглыг чогаадып турганы бар. Номчукчуларның мурнунга арын-нүүрнүң шииткелиниң мурнунда, бүзүрээчел, бодун тыппайн, будалып чоруур аажы-чаңныг, өскелерге дөмейлешпес «ниитилел кижизиниң» омур-хевири чуруттунуп келир.

Кезек «КИЖИ БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕ»

Бо кезекке хамааржыр чогаалдар өг-бүледе кижиниң туружун, өг-бүледе улуг болгаш аныяк салгал аразында харылзааларга, өг-бүлениң кежигүннериниң аразында ынакшыл, бүзүрел болгаш хүндүлел ёзулалының харылзааларын чырыткан.

Чаңгыс салгал дургузунда кижиниң амыдыралы мөңгө эвес, ол үстүп каар, ооң-биле чергелештир ол – мөңгө; аймак төрөлдернин, улус чоннуң, язы-сөөк нацияларның азы бүгү депшилгелиг кижиге төрөлгөтөн чергелиг мөңгө.

Көшкүн тыва өг-бүлениң делегей көрүүшкүнүнде уругларның өзүлдезинге болгаш кижизидилгезинге кол угланыышкын дөргүл-төрелин дөзээри, аразында эптиг-демниг, деткимчелиг амыдырап чурттаары бооп турар, а кол кижизидилгелиг арга ада-иениң бот-хуузунда үлегер чижээ бооп турар (улугларның болгаш бичиилерниң база ажы-төлдүң аразында хамаарылгазы, ниитилел амыдыралының үндезиннери, эр кижиге хүндүткел дээш о.ө.). Тыва литературада элээн хөй чечен чогаалдар өг-бүле болгаш дөргүл-төрел аразында харылзаалар, өг-бүлени камгалаарыга эр кижиниң салдарын,

өг-бүлениң үнелиг чүүлдеринге хүндүткелдиг болгаш хумагалыг хамаарылга, өг-бүлениң ёзу-чаңчылдарына болгаш өг-бүлөгө аажы-чаң культуразын ажыдып турар.

Кезек «КИЖИ – НИИТИЛЕЛ – КҮРҮНЕ»

Бо кезекке төөгү-философчу болгаш социал-психологтуг шынны медресеп билирин, тодаргай болгаш ниити, түңнээр, хуузунда тускайлаң онзагай болушкуннарны, аажы-чаңнарны көргүскөн чогаалдарны сайгарып көөр.

«Кижиги – ниитилел – күрүне» деп кезекке кижиниң амыдыралында үзел-бодалының, амыдырал-чуртталгазының байдалы, хамааты туружу, патриотчу чоруу, кижиниң болгаш күрүнениң сонургалдарының аразында сырый харылзаалы, кижиги болгаш күрүне системаларының аразында хамаарылгаларны, мөзү-шынар хоойлуларын болгаш күрүнениң хоойлу-дүрүмнерин чырыткан чогаалдарны өөренир.

Кезек «КИЖИ – БОЙДУС – БЕДИК САЙЗЫРАЛ»

Кижиниң төрөөн чери, бойдус-биле чоок сырый харылзаалы тыва чоннун делегей көрүүшкүнүнүн эң чугула, үнелиг кезээ болуп турар.

Көшкүн амыдырал тыва кижини кадыг-быжыгга, шиитпирлиг аажы-чаңга, бойдуска хүндүткелдиг чорукка өөредип каан. Бойдус камгалалына тураскааткан чогаалдар дыка улуг кижизидикчи күчү-күштүг, салдарлыг. Олар дириг болгаш өлүг бойдуска ынак болурун кижизидип турар; уругларга кижиги болгаш бойдустан аразында кандыг харылзаалы тодарадыр, кижиниң бойдуска кам-хайыра чок хамаарылгазы кандыг салдарлыг бооп болурул дээш о.ө. айтырылгарга харыыларны бээринге дузалаар.

«Кижиги – бойдус – бедик сайзырал» деп кезекке кижиги болгаш бойдус, бойдушту шинчилээриниң болгаш чагырып алырының чидиг айтырылганы, бойдушту чүгле ажыглаарынче угланган мөзү-шынар, амгы делегей болгаш бойдус камгалаарының айтырылгарын чидиг көдүргөн чогаалдарны өөренир болгаш сайгарар.

Кезек «КИЖИ – ТӨӨГҮ – АМГЫ ҮЕ»

Тыва литературада социалистиг реализм методу-биле бижиттинген чогаалдар эвээш эвес. Социалистиг реализм болгаш эрге-чагырга дугайын (партия угланышкынныг) көргүскөн чогаалдар ук чогаалдарның эстетиктиг деңгелин бадырып, төлептиг маадырлар кылдыр санап турар партия секретарьларының, «аңгы дайзыннары», харам, караа тотпас хамнар болгаш ламаларның омур-хевирлеринде чаңгыс аай идеялиг утка колдап турган. «Социал чагыг» ёзугаар бижиттинген чогаалдар ук үениң негелделеринге дүгжүп турган.

Дараазында билиишкиннер: «тургустунган үе болгаш төөгү», «кижинин төөгүдө туружу, салдары», «кижинин амыдыралында болгаш культурада төөгүлүг чылдагааннар», «хостуг эргелиг арга чок байдалдарда кижинин хостуг эргелии» чогаалдарнын социал-төөгүлүг угланыышкыннарын тодарадып турар.

Тематиктиг кезектер уругларнын төрөөн (тыва) литератураны ханы сайгарып шингээдир шаг-шинээн хевирлээринче угланган, ниитилел болгаш культура-төөгү ужур-уткалыг чогаалдарны сонуургалдыг номчуп, амыдырал-биле деңнеп, түңнел үндүрүп билиг чедип алырынын чугулазын айтып турар.

ЭРТЕМНИНЧӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Тыва Республиканын өөредилге албан черлеринге кол ниити өөредилгеге регионалдыг базистиг өөредилге планы ёзугаар төрөөн (тыва) чогаал эртемин 204 шакта өөредирин көрүп турар.

Универсалдыг профилдиг (вариант 2) угланыышкынныг класстарга төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөредир шактар үлелгезинин бердингени: 10 класска – неделяда 3 шак, чылда 102 шак; 11 класска – неделяда 3 шак, чылда 102 шак.

2. ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИНГЭЭТКЕНИНИН ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЕЛДЕРИ

Ортумак школанын доозукчузунун «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемин шингээткенинин түңнелдери.

Бот-тускайлаң түңнелдери:

- чоннун чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарынын, ажыл-ижинин кадагалакчызы, төрөөн чогаалга, чоннун культуразынга, дылынга хумагалыг, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;
- тыва чоннун сураглыг чогаалчыларын, чогаал салгакчыларынын дамчыдылгазын делгем шингээдип алыры;
- аас чогаалды, чечен чогаалды болгаш чаңчылдарны кадагалаарынын ужур-утказын, харыысалгалыын медереп билир, салгалдарнын ук-төөгүзүн шинчилээринге киржилгелиг, чоннун ниити культуразы дээш сагыш човап билири;
- биче буурай чонунун төлээлекчизи, хөй нациялыг Россия күрүнезинин хамаатызы кылдыр бодун медерип билири;
- кижинин сагыш-сеткил шынарларын сайзырадыры, тыва чечен чогаалга болгаш культурага, делегейнин болгаш Россиянын чоннарынын чечен чогаалдарынга болгаш культураларынга хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру.

Метапредметтиг түңнелдери:

- чидиг айтырыгны илередип, гипотеза үндүрүп билири, медээлерни чыып, бодунуң туружун бадыткаар барымдаалар тургузуп, көргүзери, аас болгаш бижимел ажылдарга чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылап билири, тыва дылга түңнелдерни чедимчелиг үндүрүп, чугаалап билири;
- бодунуң ажыл-чорудулгазын шын мөөңнөп билири, ону үнелээри, сонуургалдарының угланышкыннарын тодарадыры;
- бот-тускайлаң ажылдаарынга деңнээр аргаларны ажыглап билири;
- угаап шиңгээдирин болгаш харылзажылга аргаларын ыяк билир сорулгаларны шиитпирлээрде, информацияның янзы-бүрү бижимел барымдааларын (словарьлар, энциклопедиялар, Интернет-курлавырлар д.о.ө.) бот-тускайлаң ажыглап билири.

Кол ниити өөредилге программазын шиңгээдириниң метапредметтиг түңнелдери өөредилгениң бүгү талалыг үш бөлүктүг кылдыныгларын – башкарнып билирин, угаап шиңгээдирин база харылзажылга аргаларын ыяк билип алганынга хамааржыр.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- сорулгаларны боду тодарадыр, сорулгаларны чедип алганының хемчээл болгаш демдээн үнелээрин билир;
- ажыл-чорудулгада салдырган сорулганы чедип алып ажыл-чорудулга үезинде тургустунуп болгу дег шаптараазыннарын билир;
- өөредилге үезинде болгаш амыдырал байдалдарында сорулгаларны салып алып болгаш тодаргайлап чугаалап билир;
- бодунуң мурнунда салдырган сорулганы чедип алырда, эргежок чугула, ооң иштинде үе болгаш өске боттуг эвес, курлавырларны үнелээр;
- сорулгаларны чедип алып аргаларны шилиир, салдырган сорулгаларның шиитпирин күүседирин планнап билир;
- салдырган сорулганы күүседиринге эргежок чугула курлавырларның үре-түңнелдин медресеп, мөөңнөп билир;
- бодунуң ажылын база чедип алган түңнелин баш удур салган сорулга-биле деңнеп, түңнеп билир;
- бодунуң ажыл-чорудулгазын хынаар болгаш үнелээр арга-мергежилдиг болур кылдыр өөренип алып.

Өөредилгени угаап шингээткениний бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- сорулгаларны шиитпирлээринге түңнээр аргаларны тывар, оон иштинде делгеренгей медээни дилээр болгаш аңаа барымдаалап, чаа сорулгаларны (өөредир болгаш угаап шингээдир) мурнунга салыр;
- медээге сайгарылгалыг үнелел бээр болгаш аңгы-аңгы үзел-бодал, турушту бодунуу-биле тайылбырлаар; бижимел медээ барымдааларда чөрүлдээлерни демдеглээр;
- бижимел медээ барымдааларда илереткен боттут сырый харылзаалар болгаш чөрүлдээлерни көргүзерде, янзы-бүрү модель-схемалыг аргаларны ажыглаар;
- өске кижиниң кылдыныглар болгаш бодалдарынга хамаарыштыр барымдаалыг шүгүмчүлелди көргүзер болгаш бадыткаар; бодунуң бодалынга хамаарышкан шүгүмчүлелдиг саналдарга шыдамык болгаш угаанныг хамаарылгалыг болур, оларны хууда өзүлдениң курлавыры кылдыр көөр;
- өөредилге эртемниң билиг кызыгаарындан үнүп, шингээдир аргаларны болгаш кылдыныгларны делгем күүседир тускай сорулгаже угланган чаа арга-мергежилди дилээр;
- билигге хамаарыштыр өскелерниң талазындан болгаш бот-курлавырын чугулага албышаан, өөредилгениң бот-тускайлаң уг-шиин тургузар;
- угаап шингээдиринге хамаарышкан аңгы-аңгы туруштарны медереп билип, солуп аар болгаш быжыг тудар;
- бүдүн чүүлдүн кезектериниң аразында күүседир ужурлуг чугула харылзааларны тодаргайлаар, онзагай чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылаар;
- деңнээр, деңнештирер, бөлүктээр;
- планнар, тезистер, конспектилер тургузуп өөренип алып.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- албан-херек харылзажылганың бүгү чажыттарын, ол ышкаш улуг улус-биле (өөредилге черинге, ол ышкаш оон дашкаар) чорудар, албан-херек харылзажылгага эш-өөр шилиирде, амы-хууда тааржырындан эвес, а удур-дедир үзел-бодалдың, харылзааның түңнелин бодап, шилип алып;

– бөлүк-биле ажыл боттандырып тура, бөлүктүн удуртукчузу, ол ышкаш янзы-бүрү байдалдарның күүседикчизи (идеялар идип үндүрүкчүзү, шүгүмчүлөкчи, күүседикчи, ойнакчы, эксперт дээш о.ө.) болуру;

– ажылды шын, ырактан харылзажып база удур-дедир таарыштырган харылзаа байдалынга дүүштүрер болгаш күүседир;

– аас болгаш бижимел байдалдарга дүгжүп турар дылдың аргаларын ажыглап, бодунуң бодалын делгеренгей, бадыткалдыг болгаш ылап шын илередир;

– маргыштыг таварылгаларны билип алыры болгаш оларны өөскүтпези, албан-херек болгаш өөредилгеге хамаарышкан бот-хуузунуң хамаарылгазын, бодалдарын чок кылыр, ырадыр;

– сөзүглелдин утказын аас болгаш бижимел хевирге кыска азы делгем дамчыдар;

– монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорударын билири, бодалды илередип чугаалаары, харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын (сөзүглел, таблица, схема, аудиовизуалдыг одуруг дээш о.ө.) ажыглап билир;

– барымдааларны шилири, түңнелдерни тодарадыры, бодунуң ажыл-чорудулгазын аас болгаш бижимел хевирге түңнөп илередир кылдыр өөренип алыр.

Предметтиг түңнелдери:

Доозукчу:

1. Төрээн (тыва) чечен чогаалды номчуп, чугула апарган таварылгада орус болгаш делегей чоннарының чечен чогаалдары-биле деңнеп, ниити темалар азы чидиг айтырыглар көдүрүп турар ийи азы оон хөй сөзүглелдерден чижектерни сайгарылгалыг кирип, шигээткен билиин көргүзөр кылдыр өөренир.

2. Аас болгаш бижимел хевирге бодунуң номчукчу дуржулгазын түңнээр болгаш сайгарар, тодаргайлаарга:

– сайгарар чечен чогаалдың шилилгезин кылыры, чогаалдың темазын (темаларын), ол ышкаш ооң көдүргөн чидиг айтырыгларын (чогаалда киирген утка-хөөн база чажыт утка-хөөн) барымдаага үндезилеп сайгарар;

– бодунуң чугаазының тезистерин илередирде, чидиг айтырыглар көдүргөн болгаш сайгарылга негеп турар чогаалдарның үзүндүлерин ажыглаар;

– чогаалды сайгарар, чогаалдарның ийи (азы оон хөй) кол темаларын азы бодалдарын аңгылаар, сюжетте оларның хөгжүлдезин, удур-дедир харылзаалыын болгаш бот-боттарының аразында салдарын тодарадып, ооң-биле чечен чогаалдың нарынын ажыдып сайгарар;

– авторнуң шилээни жанр-аймаан сайгарар, чечен чогаалдың кезектериниң: болуушкуннар хөгжүлдезиниң девискээри болгаш үези; болуушкуннарны көргүзөр аргалар болгаш хөгжүлдези; маадырларны шилиир аргалар болгаш оларның аажы-чаңын, бодалдарын хөгжүдөр азы ажыдар аргалар – хөгжүлдениң болгаш харылзааларның онзагайын ажыдар;

– чечен чогаалда ажыглаттынып турар сөстөр болгаш сөс-домактың сөзүглел-биле сырый харылзаалыг утказын (көжүргөн болгаш уjur-уткалыын) тодарадыр, оларның аянында чаа чүүлдүн (көрүштүн) идеязы, үзел-бодалы, сагыш-сеткил илерээшкинниг утка-хөөнүнден, эстетиктиг уjur-утказындан үнелээр;

– чечен чогаалда ажылдап киирген тодаргай тургузугну (композицияны) шилээнин сайгарары (сөзүглелдин тодаргай кезектерин таарыштыр тургусканы, удур-дедир харылзаалы, оларның композиция тодарадырынга кандыг аргалыг дузалап турары болгаш номчукчуга кандыг эстетиктиг салдарлыг бооп турарын өөренип алыр.

3. Дараазында ажылдарны үре-түңнелдиг чорудар:

– кичээлде өөренип турары чогаалга хамаарыштыр айтырыгларга делгеренгей харыыларны бээр азы чогаалдың чечен делегейин бүрүнү-биле билип турарын, чечен чогаалдың бижиттинген угланышкынынга (агымынга) болгаш төөгү-культурлуг үеге хамааржырын тодарадып, чогаалдарга улуг эвес рецензияларны боду бижиир;

– чогаалга хамаарыштыр төлевилел ажылдарын кылыр, бодунуң үндезинниг бодалдарының утказын илередип тайылбырлаар кылдыр өөренип алыр.

Доозукчу:

– *чогаалдың сөзүглелинге төөгү-культура талазы-биле тайылбыр бээр (ооң иштинде музейниң, чурт-иинчилел библиотекаларның, төөгүлүг документиленниң дээш о.ө. курлавырларын ажыглаар);*

– *чечен чогаалды, ооң иштинде чечен чогаал сайзыралының объектилиг хоойлуларын болгаш авторнуң онзагай субъектилиг шынарларны боттандырып турарын холбааштырып сайгарар;*

– *чечен чогаалды гуманитарлыг билигге хамаарылгалыг эртемнерни (философия, история, этнопсихология болгаш өске-даа) бүгү талазы-биле холбаалыг сайгарар;*

– *эпиктиг, иши азы шүлүк чогаалдарының кайы-бирээзиниң (чижээ, кинофильм азы ишижиткен көргүзүг; уран номчулганың бижидилгези; чогаалга хамаарыштыр чуруктар сериязы) утказын илередип тайылбырлаарын билип алыр аргалыг.*

Доозукчу:

– *делегей литературазында тыва чечен чогаалдың туружу болгаш уjur-утказын;*

– *амгы үениң чечен чогаалдарының дугайын;*

– *эң-не билдингир чечен чогаал дугайында бижээн курлавыр, ооң иштинде Интернет четкизи;*

– *чечен чогаал өөренир эртемде төөгү-культура талазы-биле шинчилээр арга дугайында;*

– *XIX болгаш XX чүс чылдарда чогаал сайгарар төөгүлүг ажыл- чорудулга дугайында;*

– *чечен чогаал угланыышкыннарының азы агымнарының эң-не шылгараңгай азы ылгалдыг демдектериниң дугайында;*

– *литературлуг угланыышкыннар: соцреализм, реализм;*

– *тыва чечен чогаалдың шылгараңгай чогаалчыларының аттары, оларның чогаадыкчы намдары, кол чогаалдарның аттары, национал культурада «мөңгө маадырлар» азы ниити маадырлар аттарын билип алыр аргалыг.*

Чечен чогаал теориязын өөренип тургаш, доозукчу:

– *теория билишчиннерин ханы өөренир;*

– *чогаал сайгарылгазының аргаларын шиңгээткенинден номчукчу дуржулгазы бедик кижиниң иштики хереглелин тургузарын шиңгээдип алыр.*

3. ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИН ХЫНААРЫНЫҢ СИСТЕМАЗЫ

«Төрээн (тыва) чогаал» эртемни шиңгээткенин түңнээри өөреникчилерниң өөредилгени ханы угаап-шиңгээткенин болгаш шиңгээткен арга-мергежилдерин херек кырында ажыглап билирин *бот-тускайлаң, метапредметтиг* болгаш *предметтиг* түңнелдер-биле тодарадыр.

Ортумак ниити өөредилгениң ӨФКС негелделерге дүүштүр бир аай хыналда эге диагностика, *шилчилге аразының үезинде* (өөренип эрткен ниити теманы шиңгээткен соонда, улдуңнар аразында) болгаш түңнел чадаларда күүседир ажылдардан тургустунар. Өөреникчилерниң күүсеткен турар уjurлуг ажыл-чорудулгаларына даянып, билигниң деңнелин бедидер сорулгалыг арткан ажылдар бедик түңнелдер чедип алырынче угланган, хемчээл болгаш хыналда талазы-биле чоорту нарынчыыр.

10-11 класстарга Программаның кезек бүрүзүндө бердинген ажил-чорудулга чогаал эртеминге уругларның шигээдир ужурлуг билиин, арга, мергежилин долу хынаар арганы берип турар. Төрөөн (тыва) чогаал кичээлдеринге аас болгаш бижимел хыналда ажилдарның хөй янзы хевирлерин ажыглап турар. Оларны шилчилгелиг хевирниң хыналда ажилдары (тодаргай үедө болгаш тема (улдуң) аразының) болгаш ниити хыналда ажилдар деп чарып болур.

Тодаргай үедө темалыг хыналда ажилдар өөренип турар чогаалын ханы билиринче, овор-хевирлерге характеристика берип, калбак чогаалдарның сөзүглелдерин сайгарып билиринче, шии чогаалының тус-тус эгелерин (овор-хевирлерни, үзүндүлерни), шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын сайгарып билиринче угланган; план, тезис, төлевилелдер, шинчилел ажилдар кылыры дээш оон-даа өскө болур.

Тодаргай үедө хыналда ажилдарның хевирлерин чижеглей берип турар: өөренип турар чогаалының сөзүглелин билири, овор-хевирлерге характеристика берип билири, калбак чогаалдың сөзүглелин сайгарып билири, шии чогаалының үзүндүлерин сайгарып билири, шүлүк чогаалын долу сайгарып билири; план, тезистер; шинчилел ажилдар, төлевилелдер тургузуп билири, төлевилел-биле долу ажилдап билири; аянынг номчулганы күүседип билири.

Хыналданың хевирлери:

- аас-биле долу харыы бээри;
- бот ажил, удур-дөдир хынажыр ажилдар;
- өөренип эрткен чогаалдарынга хамаарышкан тест-биле ажилдар;
- дебаттар, дискуссияга киржири, ниити айтырыгларга аас / бижимел харыылаары, литературлуг диктант дээш о.ө.

Шилчилге аразының үезинде ажилдарның хевирлериниң чижеглей берип турары: чогаалчының чогаадыкчы ажил-чорудулгазынга хамаарышкан аас болгаш бижимел ажилдарны күүседири, чогаадыкчы ажилдарны чорудары, литературлуг маадырлар мурнундан сөс алыры дээш о.ө.

Хыналда ажилдарның хевирлери:

- өөренип эрткен темаларынга хамаарышкан тест-биле ажилдаар онаалгалар;
- хыналда ажил;
- чогаадыкчы ажилдар (чогаадыг бижири).

Түңнел хыналда ажил төрөөн (тыва) чогаал эртеминге чогаадыг бижири.

Практиктиг болгаш хыналда ажылдар

Тест

Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга, өөрөнгөн чогаалдарынга хамаарышкан билиин хынаар тест хевириниң болгаш тодаргай үеде сайгарылгалыг хыналда ажылдар, оон аңгыда шийтпирлээри чугула кандыг-бир айтырыгга хамаарышкан хыналда ажылдар хевирлери.

Тест ажылдарны хынаары

«5» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 90-100 % шын харыылап турар болза, салыр;

«4» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 78-89 % шын харыылап турар болза, салыр;

«3» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 60-77 % шын харыылап турар болза, салыр;

«2» деп демдек. Бир эвес өөреникчи айтырыгларга 59 % эвээш харыылап турар болза, салыр.

Чечен чогаал сөзүглелиниң утказын тайылбырлаары

Бо хевирниң ажылын кандыг-бир чогаалды, чижээлээрге, роман, шии азы шүлүглел, төндүр өөренип турар үезинде эрттирер.

Ажыл бүгү талалыг угланышкынның болганындан өөредилге аңгы-аңгы сорулгаларлыг: литература-сайгарылгалыг болгаш литература эртеминге хамаарышкан сөзүглелдерни номчуп, медреселдii-биле билип турары, оларны шын ажыглап билирин хевирлээри, чечен чогаалдарга хамаарышкан сайгарылга-шүтүмчүлел, сайгарылга-үнелел кылып, бодунуң амы-хууда бодалын, туружун бадыткалдыг илередип билир, монолог хевиринге бодалдарын аас болгаш бижимел чорударын сайзырадыры, критиктиг статья бижииринге өөренири дээш о.ө.

Класстың, класста өөреникчилерниң тус-тус онзагай сайзыралынга, сонuurгалдарынга, күүседип шыдаар хары-шинээнге дүүштүр ажылдар ниити, бот-тускайлаң азы бөлүктээн бооп болур.

Чогаадыг

Чогаадыг – өөреникчилерниң билиинге даянып, дылының сайзыралын илередир, бодалдарын шын, дес-дараалашкак илередип билирин хынаар, угаап-боданышкын шинчилиг бижимел ажылдарның бир хевир.

Бижимел ажылдарны күүседири бердинген темадан, ажылдың хевиринден (хыналда ажыл, кичээл үези дээш о.ө.), сорулгалардан, кандыг түннелдерлиг болурун даап бодап турарындан хамааржыр.

Чогаадыг дараазында билиглерни хынаар:

а) теманы ажыдып билири;

б) чогаадыгның темазынга база сорулгазынга дүүштүр бодалдарны бадыткалдыг чижектерлиг дес-дараалаштыр илередип билири;

в) дылдың ажыглалының өй-чижээн болгаш шын бижилгениң дүрүмнерин сагып билири.

Чогаадыгны үнелээри:

Кандыг-даа чогаадыг ийи демдек-биле үнелеттинер: *биргизи* – утказы болгаш дылының бижээн аянынга дүүшкээ, *ийигизи* – орфографтыг, пунктуациялыг шын бижилгениң дүрүмнерин сагып билири, чазыг чок бижээни болгаш дылдың ажыглалының өй-чижээн билири.

Чогаадыгның утказы дараазында негелделерге дүүштүр үнелелеттинер:

- тема болгаш кол бодалдың дүтжүп турары;
- теманы долу ажытканы;
- барымдаалыг чижектери шын;
- бодалдарның дес-дараалашкаа. Шын бижээнинге үнелел:
 - домактарда сөстөрни болгаш домак тургузуун шын ажыглап билири;
 - чугааның аянынга дүүшкээ болгаш сагыш-сеткил илередишкениниң аянныгы;
 - сөстөрниң болгаш бадыткалдыг чижектерниң шын эвес ажыглалы.

Шын бижилгеге үнелел өөреникчиниң кылганы частырыгларның санындан илерээр (орфографтыг, пунктуацияны болгаш грамматиктиг).

Шын бижилгени үнелээри:

«5» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды частырыг чок азы 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуацияны частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«4» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуацияны азы 1 орфографтыг, 3 пунктуацияны азы 4 пунктуацияны азы 3 орфографтыг частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«3» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды 4 орфографтыг болгаш 3 пунктуацтыг азы 3 орфографтыг, 5 пунктуацтыг азы 7 пунктуацтыг частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

«2» демдек. Бир эвес өөреникчи бижимел ажылды «3» демдекке салыр негелделерден хөй частырыгларлыг бижээн болза, салыр.

Чаңгыс дүрүмге частырыглар катаптаттына берген таварылгаларда, частырыгны чаңгыс деп санаар.

Бижимел ажылдың утказын болгаш бижимел частырыгларын үнелээри:

«5» демдек. Чогаадыгның темазы дүгжүп турар, барымдаалыг частырыглар чок, сөзүглелдин утказы дес-дараалашкак, дылы байлак, домактарның тургузуу хөй янзылыг, сөс каттыжышкыннарын чиге ажыглааны, ажылдың стильге дүгжүп турары, сөзүглелдин дылының аянны.

«4» демдек. Чогаадыгның темазы долузу-биле дүгжүп турар; барымдаалыг частырыглар чок, утказы дес-дараалашкак бижиттинген; дыл-домаа байлак, домактарның тургузуу хөй янзы ажыглаттынган, сөс каттыжышкыннарының ажыглалы тода; стиль болгаш сөзүглелдин дылы чүүлдешкек, ынчалза-даа бичии-ле частырыг эскертинип турар.

«3» демдек. Чогаадыг темазындан үнүп турар; идеяны чырытканы шын, ынчалза-даа ында кезекте шын эвес ажыглаан барымдаалар бар; сөзүглелде бодалдар дес-дараалашкак эвес, сөс курлавыры чегей, домактарның тургузуу чаңгыс аай, шын эвес сөс каттыжышкыннары таваржып турар; чугааның, сөзүглелдин аяны дүүшпейн турар; ниитизи-биле ажылдың утказында 4-тен хөй чазыглар, 5 хире чугаа чазыглары бар.

«2» демдек. Чогаадыг темазынга дүүшпес; хөй барымдаалыг частырыглар бар; бодалдар дер-дараалашкак эвес, үзүк-чазык, оларның аразында харылзаа чок, шын эвес сөстөр каттыжышкыннары бар; сөс курлавыры чегей, домактар бөдүүн, тургузуг аайы-биле чаңгыс аай хевирниң домактары катаптаттынып турар; чугаа болгаш стиль аяны чүүлдешпейн турар. Ажылдың утказында 6-дан хөй шын эвес чазыглар, 7 чугаа чазыглары бар.

Тайылбырлар.

1. Чогаадыгны үнелеп тура, өөреникчинин ажылдап билиринин бот-тускайлаңын, тус-тус аянын янзылыын, ажылдың тургузуун болгаш дыл-домааның тургузуп билирин кичээнгейге алыр. Ажылды бот-тускайлаң угланышкынның, онзагай чырытканы дээш бирги демдээнге бир баллды салып болур.

2. Чогаадыгда теманы долу ажытпаан, өске негелделерни күүсеткени ортумак таварылгада, чүгле утказы болгаш дыл-домаа дээш, бирги демдек эки үнелел албас.

3. Чаңгыс аай дүрүмге дүүшкек улуг эвес частырыглар болгаш өөреникчинин бодунуң эдип каан частырыглары чогаадыгның демдээн үнелээринге хамаарылгалыг.

Төлевилел кылыр ажыл-чорудулга

Төлевилел кылыр ажыл-чорудулга – бот-тускайлаң башкарнып ажылдаар аргаларның бирээзи, мурнунда салдынган сорулгаларынга дүүштүр өөреникчилерни тус-тузунда боду ажылдап өөренирин чаңчыктырар ажылдарны бирээзи.

Төлевилел кылыр ажыл өөреникчилер бот-боттарының аразында таарымчалыг харылзажып билир (найыралчы, ажыл-ишчи байдал), медээ-харылзажылгага өөредилгениң чаа технологияларын ажыглап шыдаар арга-шинээн ыяк билирин сайзырадыр.

Төлевилел кылып ажылдаары – шинчилел ажылының бир хевири; шинчилеп ажылдаарының аргаларын, тускай уг-шиин теория болгаш херек кырында күүседип билирин хевирлээр. Шинчилеп өөренир ажылдарның аргаларын шингээдиринге дузалаар.

Төлевилелди үнелээри

Төлевилелдин уjur-утказы үнелээри:

- теманың бүгү талазы-биле ажытканы;
- чыгдынган медээниң уjur-утказы үндезинниг, билдингир;
- чуруктар онзагай, системниг чыып кылдынган;
- слайдылар чурум ёзугаар шын чыып салдынган;
- чогуур түңнелдер киирген слайд бар;
- ажыглаан бүгү ажылдар дугайында библиография кылдынган.

Презентацияның каасталгазы:

- *ниити дизайн-каасталга* – презентацияның уjur-утказының угланышкыны шын, эстетиктиг өй-чижекке дүгжүп, ажылдың уjur-утказы презентация-биле дүүшкек, карышкактар чок;
- *диаграмма болгаш чуруктар* – презентацияда көргүзүглер билдингир болгаш ажылдың уjur-утказы-биле дүгжүп турар;
- *сөзүглел, өң, дөжөк* – сөзүглел номчуттунгур, чараш, дөжөк фон графиктиг чурулгалар-биле дүгжүп турар;
- *даңзы болгаш таблицалар* – даңзы болгаш таблицалар презентацияда чөптүг болгаш чурумга дүүштүр киирттинген;
- *айтылга* – айтылга шупту көстүп турар.

Төлевилелди камгалаары:

- өөреникчинин чугаазы чарт, ажылдың утказынга дүүштүр дес-дараалашкак;
- өөреникчи бодунуң ажылын эки билир.

Төлевилелди үнелээринин байдалдары:

1. Ажылдың бижиттингенинин чылдагаанын болгаш сорулгазын тодараткан, сорулганы чедип алырының байдалдары болгаш угланышкыннарын, теманың херек кырында ажыглалының чугулазын илереткен (бедик демдээ – 5 балл):

- төлевилелдин сорулгазын күүседире тодараттынмаан – 0 б.;
- төлевилелдин сорулгасы тодараттыг, ынчалза-даа ону чедип алырының угланышкыннарын, ажылдарын көргүспээн, ажылдың планы чок – 1-2 б.;
- төлевилелдин сорулгазын тода чырыттыг, сорулганы чедип алырының ажылдары тодаргай планныг, ажыл шын болгаш план ёзугаар дес-дараалашкак кылдыг, херек кырында ажыглап болурунун үнелиин тодараткан – 3-5 б.

2. Төлевилелдин уjur-уткалыг кезээнде киирген медээлер долу, янзы-бүрү үндезиннерлиг (бедик демдээ – 3 балл):

- библиография чок – 0 б.;
- библиографияда медээ шоолуг хөй эвес – 2 б.;
- ажыл долу, янзы-бүрү үндезиннерден алган медээлерлиг – 3б.

3. Төлевилел чогаадыкчы болгаш сайгарылгалыг хамаарылгалыг кылдыг, ажылдың хемчээли, ажылды күүсеткенинин чаа уг-шии билдингир (бедик демдээ – 7 балл):

- ажыл сайгарылга, түңнел чок, бот-хуузунда чогаадыкчы арга-шинек ажыглаттынмаан – 0 б.;
- ажыл шинчилел эвес, а чүгле чурумал шинчилиг, чогаадыкчы ажылдаар арга-шинээ чырыттынмаан – 2-3 б.;
- ажыл ханы угаап боданышкынныг, сайгарылгалыг болгаш төлевилелде көдүртүнген айтырыгларга, кол бодалга, шиитпирлээр аргаларга хамаарыштыр автордан онзагай, чогаадыкчы хамаарылга илереттинип турар – 4-7б.

4. Төлевилелге хамаарышкан отчётту кылырынга каасталга болгаш немелде көргүзүг материалдарны шынарлыг киирип турар (бедик демдээ – 5 балл):

- отчет чок азы кылдыг шынары багай – 0-1 б.;
- отчет аас-биле, көргүзүг материалдары чок бердинген – 2-3 б.;
- отчет презентация хевиринде азы сөзүглелдиг файлда бердинген – 4-5 б.

5. Ажылдың сайгарылгазы болгаш түңнелдери бердинген (бедик демдээ – 6

балл):

- ажылдың сайгарылгазы чок – 0 б.;
- ажылдың сайгарылгазы чедингир эвес, кырындан кылдырган – 1-3 б.;
- ажылдың чорудуу долу, көскү, түңнелдерни сайгарып тургаш, кылдырган – 4-6 б.

6. Авторнуң бот-хуузунда сонuurгалы, ооң ажылга хамаарылгазы тодаргай, бот-хуузунда ажылдап билири (бедик демдек – 4 балл):

- авторнуң идепкей чок ажылдаанын илередип турар хоолгалаан ажылдарның бары – 1-2 б.;
- ажыл бот-тускайлаң, ажылга сонuurгалдыын, бадыткап турар авторнуң бодунуң ажылдарын болгаш арга-сүмелерин киирген – 3-4 б.

Төлевилелге ниити демдек – 30 балл.

Төлевилелге ниити түңнел демдек:

«5» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 27-30 баллды ап турар.

«4» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 21-26 баллды ап турар.

«3» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 90-100 % баллдан 15-25 баллды ап турар.

«2» демдек. Өөреникчи алыр ужурлуг 50 % баллдан 14 баллды ап турар.

Аас-биле харыыларны үнелээри

Аас-биле харыыларны үнелээринге чогаал эртеминге хамаарышкан быжыг болгаш ханы билиин чугулага алыр.

Шын түңнелди үндүреринге, демдек салырынга харыыларның дараазында хевирлери турарын сүмелеп турар:

- айтырыгларның утказын билип турары, чидии-биле көдүргөн айтырыгларга харыыларның дүгжүп турары;
- харыыларынга чогаал дугайында немелде, шын барымдаалыг медээлерни киирип, шээжи-биле үзүндүлерни чугаалап билири;
- бодунуң бодалдарын бадыткалдыг чижектер-биле шынзыдып, түңнелдерниң үндезинниин тодарадып, чугаалап билири;
- харыызынга херек терминнерни болгаш билиишкиннерни ажыглап билири;
- харыызының тургузуунуң тода илереттинери;
- аянынг номчулганы күүседип билири;
- бодалдарның чиге болгаш тодаргайы, чугааның бедик билиглии.

«5» демдек. Өөреникчи шингээдип турар чогаалының сөзүглелин ханы билер;

болуушкуннарның, маадырларның аажы-чаңы болгаш кылдыныгларын холбаштырып, чогаалдың кол бодалының болгаш эстетиктиг уг-шииниң уjur-утказын тайылбырлап билир; харызынга чогаал сөзүглелин чөптүг кириштирип билир; төөгүлүг үе-биле чогаалды холбаштырып билир; монолог чугааны хостуг күүседип турар; чогаалды сайгарып тура, литература-теориялыг билиин, чаңчылын, арга- мергежилдерни чөптүг ажыглап билир, чогаал сөзүглелин түңнелдер бадыткаарынга кириштирип билири.

«4» демдек. Өөреникчи шингээдип турар чогаалының сөзүглелин ханы билирин бадыткап турар; маадырларның аажы-чаңы болгаш кылдыныгларын харылзаштырып, чогаалдың кол бодалының болгаш эстетиктиг уг-шииниң уjur-утказын тайылбырлап билир. Бодунуң үзел-бодалын, түңнелдерин чогаалдың уткузын бадыткап харылаары, монолог чугааны күүседип билир, ынчалза-даа харызында 2-3 частырыгларны кылып турар.

«3» демдек. Өөренип турар чогаалының уткузын, сөзүглелди ниитизи-биле билип, дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарылгага ажыглап, чогаалда кол бодалды илередип турар, ынчалза-даа билии чогаалды долуг сайгарарынга четпейн турар. Харызында элээн каш частырыглар бар, түңнелдер бадыткаарынга сөзүглелди билири чегей, бодунуң харызынга ажыглап шыдавайн турар, номчуурунуң өй-чижээ деңгелге дүүшпейн турар.

«2» демдек. Чогаалдың уткузынга дүүштүр өөрөнгөн чүүлдерни билбейн баар, билии кызы бооп турар; кол маадырларның аажы-чаңын, кылдыныгларын болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының уjur-дуязын чогаалдың кол бодалынга шүүштүрүп база эстетиктиг уjur-утказын ажыдып шыдавайн турар, монолог чугааны күүседиринге бергедээр, сөс курлавыры чегей.

Бижимел болгаш хыналда ажылдарны үнелээри

«5» демдек. Өөреникчи ажылды чазыг чок күүсеткен азы 1 улуг эвес частырыгны кылган.

«4» демдек. Өөреникчи ажылды долуг кылган, ынчалза-даа 1 улуг эвес азы 1-2 чазыг кылган.

«3» демдек. Өөреникчи ажылдың чартыын кылган азы 2 улуг; азы 1 улуг болгаш 1 улуг эвес чазыг болгаш 1 четче эвес хары бар; азы 2-3 улуг эвес чазыгларлыг; азы 1 улуг эвес чазыг болгаш 3 долуг эвес хары бар; ажылда частырыг чок, ынчалза-даа 4-5 четче эвес хары бар.

«2» демдек. Өөреникчи ажылдың чартыын күүсеткен, 3 демдек салыр өй-чижектен хөй частырыгларны кылган.

Тайылбыр: Өөреникчинин ажылы онзагай, бот-тускайлаң чогаадыкчы күүсеткен болза, башкы 1 баллды немей салып, бедик деңнелге үнелеп болур.

4. ЭРТЕМНИНҮҮ УЖУР-УТКАЗЫ

Эртемнин ужуру-уткалыгы кезеэнде мөзү-шынар болгаш үнелиг чүүлдерни шингээдир, төөгү-культурлуг үндезиннерни көргүскен, кижизидилге салдарлыгы тыва чогаалдарны база Тыванын орус дылда бижип чоруур чогаалчыларынын база орус болгаш делегей литературазында шылгараңгай чогаалдарнын тыва дылда бижиттингени-биле өөреникчилер таныжар, сайгарып шингээдир.

10-11 класстарга өөренир чогаалдар

Дайын соонда чылдарынын тыва чогаалдары (1946 – 1956 чч.):

Проза. **И.У.Бадра.** Роман «Арзылаң Күдерек». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Роман «Чүгүрүк Сарала». **О.К.Саган-оол.** Роман «Дөспөстөр». **С.А.Сарыг-оол.** Роман «Аңгыр-оолдун тоожузу». **С.К.Тока.** Роман «Араттын сөзү».

Шүлүктөр. **С.Б. Пюрбю.** Шүлүктери: «Чаңгыс сөс дээш...», «Пушкин шөлүнгө», «Чуртталганын аялгазы», «Белек», «Күскү сесерликке», «Ак-көк дээр дег өңнүг»; шүлүглели: «Үем болгаш үе-чергем дугайында». **С.А.Сарыг-оол.** Шүлүглелдери: «Алдын-кыс», «Чараш карак». **С.О.Тамба.** Шүлүктери: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе». **К.Ч.Тоюн.** Шүлүктери: «Ыраажы кыс», «Көгөрим».

Тыва литературанын хөгжүлдери (1957 – 1985 чч.):

С.А.Сарыг-оол. Шүлүктери: «Ынакшыл», «Өскүстүн чалбарыы». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Шүлүк: «Сонеттер». **С.С.Сюрюн-оол.** Шүлүктери: «Көк-көк даглар», «Ак» («Ак»). **С.В.Козлова.** Шүлүктери: «Чаражын аар», «Агы», «Сыра».

Драматургия. **К-Э.К.Кудажы.** Комедия: «Долуманын хуулгаазыны».

Тыва литература эде тургузуушкун чылдарында (1986 – 1990 чч.):

Проза. **Э.Л.Донгак.** Роман «Эрги хонаштар». **К-Э.К. Кудажы.** Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем». **Ш.Д.Куулар.** Роман «Баглааш». **В.Б.Монгуш.** Чечен чугаа «Каткы бажы каткан эвес». **М.Б.Кенин-Лопсан.** Роман-эссе «Буян-Бадыргы». **С.С.Сюрюн-оол.** Тоожу «Ногаан ортулук», Роман «Тывалаар кускун». **Е.Т.Танова.** Тоожу «Дошкун чылдарның чазы». **В.У.Хомушку.** Чечен чугаа «Мончарлыг кижии».

Шүлүктөр. **А.А.Даржай.** Шүлүктери: «Далайны мен караам-биле көрбээн мен», «Хемнер бирде...», «Игил ызы». **М.Б.Доржу.** Шүлүктери: «Тыва аъттар», «Ава сүдү». **И.Б.Иргит.** Шүлүктери: «Ынакшылдың сүлдөзү», «Сылдызым сен». **Ю.Ш.Кюнзегеш.** Шүлүктери: «Саргатчай», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин» («Ожук даштары» деп номдан), «Тожу кижии хоорайда», «Арат оглу ужуп үндү», «Шүлүктөргө дөзөзү». **В.С.Серен-оол.** Шүлүктери: «Мээң Тывам», «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгазы». **А.У.Күжүгет.** (лит.псев. Үержаа А.) Шүлүктери: «Ынак-тыр мен», «Хараган», «Хээлер».

Драматургия. **А.А.Даржай.** Трагедия «Четкер четкизи».

Эде тургузуушкун соонда чылдарда тыва литература (1990 – 2005 чч.):
А.А.Даржай. Шүлүк-проза «Дазыл». **К.Б.Монгуш.** Тоожу «Төрээн чурттан ыракка». **М.М.Дуюнгар.** Чечен чугаалары: «Мөчөк ирей», «Чалбак-Мыйыс». **А.С.Бегзин-оол.** Шүлүктери: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачам чагы», «Философ». **Э.Б.Мижит.** Шүлүктери: «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүжүүшкүннүн дүрүмү»; драма «Иениң ынакшылы».

Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчыларының чогаалдары
(допчулал)

Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчылары: В.Ермолаев, А.Пахомов, Н.Сердобов, А.Емельянов болгаш о.ө.

Херээжен чогаалчылар: С.Козлова, Г.И.Принцева, Э.Б. Цаллагова.

Тыва дылче очулдуртунган орус литература

1. **С.А.Есенин.** Шүлүк «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир...» (очул. М. Доржу).

2. **М.Ю.Лермонтов.** Шүлүктөр «Салгын хемези», «Төрээн чурт» (очул. С. Сарыг-оол), «Буруттар» (очул. М. Кенин-Лопсан).

3. **А.С.Пушкин.** Шүлүктөр «Тураскаал» (очул. С. Пюрбю), «Сибирьже» (очул. С. Сарыг-оол), «Хоругдаттырган кижии» (очул. Ю. Кюнзегеш). Шүлүглел «Евгений Онегин» (очул. С. Пюрбю) (шилиттинген эгелер).

4. **Т.Г.Шевченко.** Шүлүктөр «Дүш» (очул. С. Сарыг-оол), «Чагыг» (очул. С. Пюрбю).

5. **С.П.Щипачев.** Шүлүктөр «Улуг-Хем», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...» (очул. К-Э. Кудажы), «Кызыл» (очул. С. Пюрбю).

Россия чоннарының литературазы

1. **Муса Джалиль.** Шүлүктери: «Өөрүшкүнүн сөөлгү ыры» (очул. М. Доржу). «Хоругдаткан» (очул. М. Доржу).

2. **А.О.Адаров.** Шүлүктөр «Көшкүн кижилер» (очул. А. Даржай).

3. **Л.Н.Арбачакова.** Шүлүктери: «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээн черлерим» (очул. И. Иргит).

4. **Р.Г.Гамзатов.** Шүлүктөр «Төрээн дыл» («Мой Дагестан» деп номдан (очул. Л. Ооржак).

5. **Н.Е.Бельчегешев.** Шүлүк «Ырлап чор мен» (очул. И. Иргит).

6. **И.Т.Кузнецов.** Очерк «Тыва эки турачы кыстар» («Саяндан Ровно чедир») (очул. К. Кудажы).

7. **М.И.Чебодаев.** Чечен чугаа «Крепин» (очул. В. Монгуш).

Даштыкы литература

1. **Э.Хемингуэй.** Тоожу «Ашак биле далай» (очул. А. Делгер-оол).

2. **У.Шекспир.** «Сонеттер» («Сонеты») (очул. Ч. Куулар). Трагедия «Ромео биле Джульетта» (очул. С. Пюрбю) (шилиттинген эгелер).

3. **Ч.Галсан.** Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу» (очул. М. Ооржак).

Литература теориязы

Роман. Тыва чогаал сайзыралының чылдарында роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзырап келгени. Жанрларның янзылыы: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман, социал-психологтуг болгаш о.ө.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралы.

Тыва литературлуг критика. Тыва критиканың төрүттүнгени. Тыва критиканың сайзыралының оруу: XX вектин 60 болгаш 70 чылдары. Доктаал «О литературно-художественной критике».

Тыва литератураның бирги шинчилекчилер: Д. С. Куулар, М. А. Хадаханэ, А. К. Калзан болгаш өскелер-даа. Амгы үеде тыва литературада критиканың сайзыралы.

Литературлуг жанрларның онзагайлары:

- эпос (тоожуушкун принциви, поэтиканың онзагайы, жанрның янзылары);
- лирика (ужур-утказы, бижиттинген объект болгаш субъект, хөй янзылыы);

– драма (жанрның тургустунганы, ооң шынарлары, ужур-утказы, драманың эпостан болгаш лирикадан ылгалы, жанрның хөй янзылыы, драманың классиктиг тургузуу).

Авторнуң амыдаралды чуруп көргүзерде, ажыглаар аргаларының бирээзи – чогаалдың дылының онзагайын шиңгээдири (метафора, метонимия, диригжидилге, деңнелге, эпитет болгаш о.ө.). Лириканың тургузуун, дылының онзагайын сайгарары (хостуг аян (белый стих), верлибр, рубай, сонет болгаш о.ө.).

Аяннажылганың ужур-дузазы, ооң үннерни аяннаштырарына болгаш чогаалдың тургузуун, ужур-утказын илередиринге салдары, аяннажылганың аргалары, *ритм, строфа, стопа* деп терминнер-биле ажыл.

10-гу класска «Төрөөн (тыва) литература» эртеминин ужур-уткалыг кезээ Кирилде

XX вектин эгезинде тыва литература. Мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшकिनери.

Тыва литератураның үндезилекчилеринин болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының ажыл-ижи, чогаалдары. Тыва литератураның үндезилекчилеринин автобиографтыг чогаалдары С.К.Тока «Араттың сөзү», С.А.Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу».

Баштайгы тыва роман. М.Б.Кенин-Лопсан «Чүгүрүк Сарала», И.У.Бадра роман-дилогия «Арзылаң Күдерек».

С. Б. Пюрбю чогаалчының бот-намдар салым-чолу болгаш поэзиязы.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш баштайгы шинчилекчилери, тыва чогаалдың сайзыраарына чогаал сайгарылгазының салдары. Очулга ажылы. Тыва чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы. Орус болгаш делегей литературазының тыва литератураның сайзыраарына салдары.

Салчак Калбак-Хөрекович Токаның намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

С.К-Х.Тока – көскү күүне ажылдакчызы, тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи, прозаик, драматург.

Бирги очерктери: «Хөлечиктин човулаңы», «Мээң сактыышкыннарым», «Каргыга чорааным». Чаа Тыва үезинде чоннуң эрги болгаш чаа амыдыралының аңгы-аңгы (бир аай болгаш удурланышкак) талаларын база чаа үе-чадада канчаар тургустунуп

турарын, араттарның ажил-ижин, Тываның эң кыдыкы кожууну Мөнгүн-Тайгада байдалды, чаартылгаларны, чоннуң сагыш-сеткилин, чуртталгазын бодунуң хуу хайгааралдарыңа даянып чуруп көргүскени.

Документалдыг тоожулары: «Ада көрбээнин оглу көөр, «Маадыр ие», «Чоннуң оглу», «Хайыраканчылар».

С.К-Х.Тока – драматург. Шиин чогаалдары: комедия «Узун-Кара, Семис-Кара», драма «Дөңгүр-оол», «Боттанган күзел».

Автобиографтыг трилогия «Араттың сөзү».

Трилогияның тематиказы. Бирги ном. Ийиги номдан эгелер: «Он сургуул», «Улуг ужар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөредилге эгелээн».

Тыва литературада «Араттың сөзү» деп романның туружу. «Араттың сөзү» деп романның С. А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалы-биле чүүлдешкээ болгаш ылгавырлыг талалары.

Степан Агбанович Сарыг-оолдуң намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С.А.Сарыг-оол – тыва литератураның үндезилекчилеринин бирээзи, шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. Баштайгы шүлүктеринин онзагайы болгаш үндезиннери. Шүлүглелдер «Алдын-кыс», «Саны-Мөге». С. А. Сарыг-оолдуң ынакшыл болгаш философтуг шүлүктеринин онзагайлары болгаш тускай аянны.

С.А.Сарыг-оол – «Ак-көк хемнерниң кижилери» деп баштайгы тыва уран-чечен фильмниң киносценарийин бижээн авторларның бирээзи.

С.А.Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажил-ижинин дугайында литература-критиктиг статьялар.

Тоожу «Аңгыр-оолдуң тоожузу». Тоожунуң автобиографтыг ужур-утказы. Тываның ниитилел-политиктиг байдалын чырытканы. Литературлуг критикада роман-диалогия дугайында үнелелдер.

Бирги номдан эгелер: «Кижини чугаалажып таныжар, аът киштежип таныжар», «Чугааның эгези», «Эргин кырында», «Ием төрели оюнзак улус».

Ийиги номдан эгелер: «Чиктиг, солун чугаалар», «Кожа-суурлар өрттенген», «Кижилер өскерилген», «Аревэге кирип алдым», «Кызыл хоорай».

Шүлүглел «Алдын-кыс». Тыва чоннуң амыдыралын шынныг көргүскени. Шүлүглелдин тема, идея, композициязы болгаш адының ужур-утказы. Найырал болгаш ынакшыл темазын йөрээгени. Кол маадыр Алдын-кыстың омур-хевири. Литературлуг критикада шүлүглелге үнелелдер.

Сергей Бакысович Пюрбюнүн намдары, чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С.Б.Пюрбю – шүлүкчү, прозаик, драматург болгаш очулдурукчу. С. Б. Пюрбюнүн чогаадыкчы амыдыралының чөрүлдээли. Делегей поэзиязы болгаш С. Б. Пюрбюнүн очулга ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктер: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнгө».

Ынакшыл лириказы. Шүлүктер: «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы». Ынакшыл болгаш философчу лириканың уран онзагайы болгаш авторнун шүлүк жанрын бижииринге бедик мергежилдии.

Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында». Шүлүглелдин бижиттинген төөгүзү болгаш мөзү-шынар болгаш философчу ужур-утказы. Тематиказының, идеязының, композициязының болгаш овор-хевирлер дизииниң бижиттинген онзагайы. Шүлүглелдин кол лириктиг маадыры – сайзырап, хөгжүп турар чаа Тываның амыдыралының херечизи.

Олег Карламович Саган-оолдун намдары, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

О.К.Саган-оол – прозаик. «Ужуражышкын» деп бирги тыва литературлуг чечен чугааның автору. Барымдаалыг тоожуларның ниити сайгарылгазы: «Баян-Таланың кижизи», «Кежиктиг сылдыс» болгаш очерктер: «Малчын арат Сандый», «Арат чоннун мурнундан». Чогаалдарның төөгүлүг ужур-дузазы, уран-чечени болгаш тыва араттарның овор-хевирин чураанының онзагайы.

О.К.Саган-оол – очулдурукчу. А.С.Пушкинниң, М.Ю. Лермонтовтун, М.Горькийниң, М.А.Шолоховтун чогаалдары тыва дылда.

О.К.Саган-оол – драматург. Шиилери: «Болбайн барган дой», «Чүткүл», «Оттуушкун». «Ак-көк хемнерниң кижилери» болгаш «Тыва үелерниң белдиринде» деп баштайгы тыва уран-чечен фильмниң киносценарийиниң тургузукчуларының бирээзи.

Роман «Дөспестер». Романның тема болгаш идеязы. Мөзү-шынар айтырыы, аныяк кижини Хеймер-оолдун бедик идеалы, аажы-чаңының хевирлеттинип тургустунуп келгени болгаш овор-хевириниң онзагай чуруттунганы. Хеймер-оол болгаш Боражыктың овор-хевирлери, оларны өске овор-хевирлер-биле чергелешкек чурааны. Мал-маган ажыл-амыдыралының дугайында теманы чырытканының онзагайы. Төрээн черинге ынакшылды, чоннун чаңчылчаан ажыл-ижин, культуразынга хүндүткелдиг болурун суртаалдааны.

Иргит Ужинеевич Бадраның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Б.У.Иргит – прозаик, публицист, көскү күрүне ажилдакчызы.

Роман «Арзылаң Күдерек».

«Арзылаң Күдерек» деп романның төөгүлүг болгаш уран-чечен ужур-уткалыы.

Романның бижиттинген төөгүзү болгаш чырык көрүп парлаттынганы. Төрээн чериниң төөгүзүн хөй талалыг чуруп көргүскениниң онзагайы. Романның жанрының болгаш композициязының онзагайы. XX векте Тываның чонунуң салым-хуузу. Шын болуушкуннар болгаш кижилер – романның сюжединиң болгаш маадырларының аажы-чаңының өзээн тургузуп турары. Эпиктиг тоожуушкуннуң делгеми.

Романның маадырлары. Ада кижиниң оглу Күдеректи кижизидеринге салдары. Күдеректиң амыр эвес салым-чолу, маадырлыг аажы-чаңын чураан тема. Кол маадырның шын прототиви. Тыва мөгелерниң чүүлдешкек аажы-чаңын илередиринге Күдеректиң омур-хевириниң чугулазы. Салгалдар болгаш төрөл аймактар аразында харылзаалар.

Романның уран-чечен онзагайы, аас чогаал барымдаалы. Тыва литературада романның ужур-утказы. Чаа салгалдың кижилеринге кижизидикчи салдарлыы.

Салчак Өдөкеевич Тамбаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С.Ө.Тамба – шүлүкчү, прозаик, журналист. «Доңгада кадык» – тыва литературада классиктиг поэзия, оон аас чогаалы-биле сырый холбаалыы.

Тоожу «Амыргалаар». Идея, тематиказы болгаш уран-чечен онзагайы.

Шүлүктер: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».

Ынакшыл, найырал болгаш үе дугайында темалар.

Константин Чанзанович Тоюннуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

К. Ч. Тоюннуң поэзиясында мотивтер, кол темалар болгаш чогаалчының бижиириниң онзагайы. Төрээн черинге ынакшыл илереткен лириказы. «Ыраажы кыс» деп чогаалды ынакшылды алгап йөрээгениниң онзагайы.

Шүлүктер: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

Салим Сазыгович Сюрюн-оолдуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

С. С. Сюрюн-оолдуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Амгы үениң амыдыралының чидиг айтырыгларын болгаш мөзү-шынар айтырыын чырыткан чогаалдары. С. С. Сюрюн-оолдуң чогаалдарында эде тургузуушкун чылдары.

Шүлүк чогаалында С. С. Сюрюн-оолдуң хамааты туружу, бойдус лириказы. Төрээн черин алгаан шүлүктериниң онзагайы: «Көк-көк даглар», «Ак».

Роман «Ногаан ортулук».

Экология болгаш мөзү-шынар темазы. Кижиниң амыдыралының бойдус-биле сырый холбаалыының дугайында чогаалчының үзел-бодалы. Чогаалда чөрүлдээ, бойдус чурумалы, оларны илереткениниң онзагайы. Романның адының символиктиг ужур-утказы.

Роман «Тывалаар кускун».

Романда ниитилел болгаш мөзү-шынар чидиг айтырыглары, проблематика, чогаалдың кижизиг угланышкынны. Кижизиг, мөзү-бүдүш айтырыгларының утка-шынарының чидип турары – романның кол чидиг айтыры. Кускуннуң овор-хевиринің символиктиг уjur-утказы. Чогаалда детальдарның уjur-уткалыы: портрет, бойдус чурумалы. Романның адының уjur-утказы. Кол маадыр Салбак-оолдун овор-хевири, ооң тыва чоннун чаңчылчаан культуразынга хамаарылгазы. Салбак-оолдун амыдырал-чуртталгазын чидиг көргүскени.

Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

М.Б.Кенин-Лопсан – шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, этнограф. Нью-Йорктун Эртемнер Академиясында бактаап турар кежигүнү. Хамнаашкын ёзулалының «Дириг эртинези» деп аттың эдилекчизи. Национал школаның баштайгы доозукчузу.

Баштайгы шүлүктеринин аас чогаалы-биле холбаалы. Чогаалдарының улустун чаңчылдары, төрөөн черинге хамаарылга болгаш өгбелернин бурунгу мерген чагыглары-биле сырый холбаалы.

Шүлүктер. «Сонеттер

Сонеттерде ынакшыл лириказы болгаш лириктиг маадыр. Поэтиктиг дылының онзагайы, чурумалды.

Роман «Чүгүрүк Сарала»

Тыва литератураның төөгүзүндө бирги роман. Чогаалдың төрүттүнген төөгүзү. Романның композициязының онзагайы. Тыва XX в. 30-40 чылдарында. Чаа амыдырал дээш демисел.

Бөдүүн тыва арат Саадактың овор-хевири. Тыва кижинин амыдыралында аът. Чогаалда найырал темазы, тыва чоннун Кызыл Шеригге дузаламчызы. Чогаал дугайында литературлуг критика.

Роман «Буян-Бадыргы»

Тыва литературада бир дугаар роман-эссе. Романның композициязы. Күрүне ажылдакчызы Буян-Бадыргының овор-хевирин чуруп көргүскени. Тываның политиктиг амыдыралында дүшкүүрлүг байдалдарны чурааны. Роман-эссениң дылының уран-чечени, бижиттингенинин онзагайы.

Юрий Шойдакович Кюнзегештин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Ю. Ш. Кюнзегештин шүлүк чогаалында үнү. Шүлүкчүнүн тыва Шүлүк чогаалының сайзыраарынга Ю. Ш. Кюнзегештин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының салдары. Чогаалдарының тематиказының онзагайы. Төрөөн чер, ынакшыл болгаш бойдус дугайында тема. Шүлүглелдери болгаш балладалары. Бойдус чурумалдарының

маадырларның иштики делегей болгаш сагыш-сеткил байдалдарын тодарадыр арга бооп турары.

Ю. Ш. Кюнзегештин поэзиязы. Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда», «Шүлүктөргө дөзө», «Арат оглу ужузун үнгөн», «Ожук даштары».

Тыва шүлүк тургузуунга киригген чаа үлүг-хуузу, үштөөн одуруглар, ожук даштары.

Шүлүк чогаалында уран-чечен детальдарның салдары.

Шүлүктөр: «Шүлүкчүнүн орнукушулу ыржым, шириин». Лириктиг сюжеттин онзагайы, оон төөгүлүг үндөзүннүн. Башкызы С.Б. Пюрбюгө мөгөйг. Лириктиг маадырның омур-хөвири.

Тыва дылда очулдуртунган орус литература

Тыва литературада А.С.Пушкин. Шүлүктөр: «Тураскаал», «Сибирьге», «Хоругдаттырган кижини». Роман «Евгений Онегин» (очул. С.Б.Пюрбю).

Тыва литературада М.Ю.Лермонтов. Шүлүктөр: «Салгын хөмө», «Төрөөн чурт» (очул. С. Сарыг-оол), «Булуттар» («Облака») (очул. М. Кенин-Лопсан).

Тыва литературада Т.Г.Шевченко. Шүлүктөр: «Дүш», «Чагыг». Россияның хаан чазаның эрге-чагыргазының ниити характеристиказы. Пейзаж болгаш ниитилел амыдыралының омуру. Лириктиг кирилделер, сөзүглел аразында ужур-утка. «Чагыг» деп чогаалдың композициязы, ужур-утказының идеялиг уг-шии. Монолог. Төрөөн черге ынакшыл, оон салым-хуузу дээш хамааты хүлээлгени миннип турары. Төрөөн чон дугайында бодалдар. Чоннун хосталга дугайында сеткил-көдүрлүүшкүннүг күзели.

Тыва литературада С.П.Щипачев. Шүлүктөр: «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».

Тывага орус чогаалчылар С.Щипачевтун, В.Кожевниковтун, С.Гудзенконун, А.Прокофьевтин кээп турганы. Найырал темазы, Тыва чурттун, тыва чоннун амыдыралында үндөзүн өскерилге чоруп турар үеде, фронтчу шүлүкчү Степан Щипачевтун келгени болгаш ажил-чорудулгазының ужур-уткалы.

Россия чоннарының литературызы тыва дылда

Алтай поэзия. Допчулал. Владимир (Аржан) Ойинчинович Адаров. Алтай литератураның хөгжүлдөзүнге А. О. Адаровтун кирилгези. Шүлүк «Көшкүн чон». Чогаалдың тематиказы. Көшкүн чоннун амыдыралының онзагайы.

Шор литература. Допчулал. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек). XX вектин эгезинде шор литератураның тывылганы. Николай Егорович Бельчегешев (Койа Бельчек) – шүлүкчү, амгы үеде шор литератураның үндөзилекчизи. Ниитилелде шор шимчээшкыннин тургустунарынга, шор литератураның

сайзыраарынга чогаалчының киирген үлүү. Бирги чыындызы «Край родной – Горная Шория». Төрээн черинге ышакшылды илереткениниң онзагайы. Шүлүк «Ырлап тур мен».

Расул Гамзатович Гамзатов. «Төрээн дыл» «Мой Дагестан» деп номдан үзүндү (очул. Л.Х.Ооржак).

«Мээң Дагестаным» деп номда чогаалчының сагыш-сеткил хаара тудуптар дүвүрээзинни, мерген угаадыглы, чогаалчының чүректің ханызындан көрүжү. Төрээн дылынга, төрээн ёзу-чаңчылдарынга, аймак чонунга, бичии, улуг чуртунга ынакшыл болгаш хүндүткел. Р. Гамзатов төрээн дылының дугайында. Р. Гамзатов тыва дылда.

Михаил Николаевич Чебодаев . Шүлүкчү, прозаик, очулдурукчу, ССРЭ-ниң чогаалчылар Эвилелиниң кежигүнү.

Чечен чугаалар чыындызы «Крепин». Аныяк кижилер – Крепин болгаш Мартильдин омур-хейрлери. Күштүг, карак кызыл болгаш дадыккан Крепинниң омур-хевири.

Чоннуң чаңчылдарын чогаалда чуруп көргүскени.

Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда

Э.Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай».

Кубин балыкчы Сантьяго ашактың төөгүзү, ооң амыдыралында эң улуг олча – марлин бөлүүнгө хамааржыр күчүлүг улуг балык-биле демисели. Чогаалдың кижизидилгелиг ужур-утказы.

Литература теориязы

Роман. Тыва литератураның төөгүзүндө роман жанрының тывылганы болгаш хөгжүлдөзү. Жанрларның хөй уг-шии: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн роман, ниитилел-психологтуг болгаш о.ө.

Тыва литературлуг критиканың сайзыралының дугайында.

Тыва литературлуг критика. Литературлуг критиканың төрүттүнгениниң төөгүзү. Литературлуг критиканың сайзыралының күштелгени: XX вектиң 60 болгаш 70 чылдары. Доктаал «О литературно-художественной критике».

Тыва литератураның бирги шинчилекчилери: Д.С.Куулар, М.А.Хадаханэ, А.К.Калзан болгаш өскелер-даа. Тыва литературлуг критиканың амгы үеде байдалы.

11-ги класска «Төрээн (тыва) литература» эртеминиң ужур-уткалыг кезээ

Кирилде

Амгы тыва литература.

Амгы тыва литератураның хөгжүлдезиниң байдалы. «Эде тургузуушкуннуң» чалгыының тыва чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижинде илерээни. Шүлүк болгаш проза чогаалында чаа бодал дилээшкннер. Тыва чогаалчыларның төөгү темазынга, чоннуң ёзу-чаңчылдарынга болгаш тыва дылга сонuurгалы.

Өзек темалар: кижиге болгаш бойдус, төрөөн чер, человек и природа, родина, шүлүк чогаалының уjur-утказы, сөстүң хостуу, өг-бүлө, чогаалдарда шүгүмчүлээшкнн темазы.

Амгы үениң чогаалчыларының бот-хуузунда аяны: В.С.Серен-оол, А.А.Даржай, М.К.Өлчей-оол, М.Б.Доржу, М.Б.Көжелдей, Э.Л.Донгак, М.М.Дуюнгар, Ч.Б.К.Ирбижей, Ш.М.Суван, А.Ү.Күжүгет, Н.Ш.Куулар, Э.Б.Мижит, О.К.Тун-оол, А.С.Бегзин-оол, М.Н.Ооржак болгаш о.ө.

Тываның херээжен чогаалчылары

Тываның орус дылдыг чогаалчылары. Чогаалчыларның очулга ажыл-чорудулгазы.

Амгы шүлүк чогаалы. Проза болгаш драматургияның амгы байдалы. Өгбелерниң бурунгу ёзу-чаңчылдарынче кичээнгей. Улустуң аас чогаалының болгаш делегей литературазының чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижинге салдарлыгы.

Литературлуг каттыжыышкыннар.

Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

К-Э.К.Кудажы – шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу, публицист. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында шүлүк чогаалы. Тыва литератураның сайзыралынга киирген үлүү. Улуг хемчээлдиг калбак чогаалдары – повести «Ыржым булуң», «Ырак булут», «Ырлыг булак» болгаш о.ө. тоожулары.

К-Э.К.Кудажының шиин чогаалы. Шиин чогаалдарында хүннүң чидиг айтырыын көдүрүп турары, чечени. Тываның, Якутияның, Киргизияның болгаш Моолдун театрларынга К-Э. К. Кудажының шиилерин салып турганы.

К-Э.К.Кудажының чогаадыкчы ажыл-ижинде очулга ажылы. А.С.Пушкинниң, Л.Н.Толстойнуң, С.П.Гудзенконуң, К.И.Чуковскийниң, Е.Я.Ильинниң болгаш о.ө чогаалдарны очулдурганы.

Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем».

Романның төөгү-революстуг темалыг угланыышкынны. Чечен ъе болгаш девискээр. Төөгүлүг кижилерниң омур-хевири, прототиптер. Кол маадырларның омур-хевирлеринде Тыва күрүнениң салым-чолунуң илерээшкнни. Чон болгаш эрге-чагырга, кижилерниң төөгүге арттырган истери. Хувискаалдың салдары-биле чоннуң медреселиниң оттуушкуну, чаа социалистиг идеалдар.

Чогаалдың композициясы. Роман-эпопеяның адының ужур-утказы. Романда символдар.

Буянның мөзү-шынар оруунда дилээшкиннер. Чаа амыдыралче чүткүл. Маадырның меге болгаш авыяастыг чорук-биле чидиг үскүлежи. Чоннун амыдыралында чөптүг болгаш чөптүг эвес талаларны чырытканы, салгал дамчаан чаңчылдарны үрөп турары.

Сүлдемнің омур-хевири, оон мерген угааны, шын дээш туруштуу, күш-ажылга ынаа. Тыва өг-бүлөдө уруглар кижизидилгези, улуглар болгаш уругларның аразында харылзаа. Ада-ие кижинин омур-хевири.

Чогаалда чөрүлдээлерни чырытканының онзагайы. Чөрүлдээлерни илередиринге авторнун дилээшкиннери. Роман-эпопеяның тыва литератураның хөгжүлдөзүндө төөгүлүг салдары.

Орус болгаш национал литератураларда төөгү-реалисчи чогаалдар. М.Шолохов “Оожум Дон”, Н.Задорнов “Амур хайырааты”, Ч.Лодойдамба “Арыг суглуг Тамир” болгаш о.ө.

Комедия «Долуманың хуулгаазыны».

Комедияның тема, идеясы. Шииде чөрүлдээ. Бот-тогдунар, ийи арынның аажы-чаңны сойгалааны. Тыва литературада Ширижиктин омур-хевиринин «бичии кижинин» омур-хевирлии бооп турары.

Комедияның дылының уран-чечени. Баштактаныышкын, кыжырыг, дузаашкын аргалары. Монолог, диалогтарның, ремаркаларның шииде ролью.

Шиинин маадырлары. Долуманың омур-хевири. Даш-оол биле Ширижиктин аразында хээрек харылзаа. Амыдыралда кижилер аразында хээрек харылзаалар.

Комедияның сюжети. Шиинин кульминациясының онзагайы.

Екатерина Туктуг-ооловна Танованың намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Тываның Улустун чогаалчызы, журналист, прозачы, драматург, очулдурукчу Е.Т.Танованың чогаадыкчы ажил-ижи. Шүлүктери, проза, шиин чогаалдары.

Е.Т.Танованың тыва литератураның сайзыраарына киирген үлүг-хуузу.

Тоожу «Дошкун чылдарның чазы» (шилиттинген эгелер).

Чогаалда мөзү-шынар айтыры, темазы, идеясы. Репрессия чылдарын чурттап эрткен салгалдың берге салым-чолу. Кол маадырның салым-чолу, оон аажы-чаңы, амыдыралында таварышкан бергелернин туруштуг кижилер болурунга салдарлыгы. Эрге-дужаалче чүткүп турар кижилернин омур-хевири. Авторнун үзел-бодалының быжыг туруштуу. Кады качыгдап билер, кичээнгейлиг болурун кыйгырган болгаш арын-нүүр

айтырыглары.

Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Чогаалдың төөгү барымдаалыы, кижизидикчи ужур-утказы.

Василий Бора-Хөөевич Монгуштуң намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Каттырынчыг болгаш сойгалаан уткалыг чогаалдарда В. Б-Х. Монгуштуң салым-чаяянының илереп келгени. Каттырынчыг болгаш дузаашкынның чогаалдары: «Каткы бажы каткан эвес», «Кадай-кыстың чаңы чараш», «Бодун мактаар болбас тенек».

Этикага болгаш ниитилел чидиг айтырыглар көдүрген чогаалдарда чоннуң үзел-бодалының илереп турары. Улустуң аас чогаалының салым-чаяанныг болурунга салдары.

Чечен чугаа. «Каткы бажы каткан эвес»

Чечен чугааның идея-тематиктиг угланыышкыны.

Светлана Владимировна Козлованың намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Тыва литератураның болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезинге С.В.Козлованың киирген үлүг-хуузу. С.В.Козлова – шүлүкчү, журналист, очулдурукчу, маадыр ие.

С. В. Козлованың төрээн черге ынакшылын илереткен шүлүктери.

«Чаражын аар!» деп шүлүктүң идеялиг уг-шии. Чогаалда үе болгаш чечен девискээр. Ава кижиниң омур-хевири, амыдыралдың шынның арыннарын ханы болгаш сагыш човангыры-биле билип турары. Тыва чоннуң ёзулалдарынга болгаш чаңчылдарынга хамаарылгазы.

«Агы» деп шүлүкте кижиниң болгаш бойдустуң тааржып, чаңгыс аай болу бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалы. С. В. Козлованың шүлүктеринде тыва чоннуң делегей көрүүшкүнү.

Шүлүглел. «Сыра».

Чечен үе, чечен девискээр. Шүлүглелдин сюжеди болгаш композициязы. Шүлүглелдин бижиттингениниң төөгүзү, тургузуунуң онзагайы.

Аваның – сураглыг хамның оурунун шынның үндезинни. Эрткен болгаш амгы үениң удурланышкак талаларын көргүскени.

Шүлүглелдин идеялиг утказы, темазы, дылының чончузу. Сыраның символиктиг утказы.

Чогаалдың адының ужур-утказы. Шүлүглелде деталь, монолог, диалогтар.

Тываның орус дылдыг чогаалчылары (допчулал)

Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва литератураның сайзыралынга үлүг-

хуузу. Тыва дугайында төөгү ужур-дузалыг чогаалдар: А. Пальмбах «Века и годы», В. Мачавариани «В Танну-Тыва». И. Г. Сафьяновтун Тыва дугайында очерктери.

«Исток» аттыг литературлуг бөлгүм. В.Ермолаев, А.Пахомов, С.Козлова, Н.Сердобов, А.Емельяновтун болгаш өскелерниң-даа чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Поэзия. Г.И.Принцева, Э.Б.Цаллагованың шүлүк чогаалы.

Монгуш Баянович Доржунун намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А.М. Горький аттыг Москваның литература институтунун баштайгы тыва доозукчузу.

Төрээн чер, ынакшыл темазы, чааскаанзырал, бот-сайгарылгылыг чогаалдарның онзагайы.

М.Б. Доржунун чогаал делегейинде тыва аян-хөөн, маажым сеткил-сагыш, чончу, “бөдүүн” овор-хевирлер. Шүлүктерниң бижиттингениниң онзагайы, ажык, бөдүүнү.

Шүлүк «Ава сүдү». Ава кижиниң овор-хевирин, аңаа ханы ынакшылды көргүскен шүлүктери: “Чааскаан”, “Авамның ыры”, “Вокзалга”, “Ава сүдү”, “Авам чокта”. Лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң уяны.

Метиативтиг лириканың илерээшкини. Амыдыралдың үнези, кижини, бойдус – бо бүгүнүн уран сөске үнүп келгени.

Шүлүк «Тыва аъттар».

Тыва чоннун амыдыралының шүлүкте илереп келгени. Амыдырал, аажы-чаң болгаш ёзу-чаңчылдар. Тыва кижиниң аът малынга ынаан, аңаа хумагалыын көргүскени. Чогаал дылының уран-чечен аргаларының дузазы-биле аът малдың чоруун илереткени.

Ада-чурттун дайынының чылдарында тыва чоннун патриотчу шимчээшкини.

Александр Александрович Даржайның намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А.А.Даржайның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының хөй талалы. Тыва литератураның, культураның хөгжүлдезинге кириген үлүг-хуузу.

Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында мөзү-шынар, ат-алдар, арын-нүүр темазы. Төрээн чер, найырал, ынакшыл темазыга бижиттинген шүлүктериниң онзагайы, бот-тускайлаңы.

А.А.Даржайның очулга ажылы. А.С.Пушкин, М.Ю. Лермонтов, А.А.Блок, Т.Г.Шевченко, С.А.Есенин, М. Горький, А.Л.Барто база Гарсиа Лорканың, Бертольд Брехттиң болгаш делегей литературазында оон-даа өске классиктерниң чогаалдарын

очулдурганы. Россия чоннарының литературазында болгаш делегей литературазында А.А.Даржайның ады.

А.А.Даржай – төрөөн чериниң, төрөл чонунуң, төрөөн дылының алгакчызы.

Проза-шүлүк «Дазыл».

Проза-шүлүкте мөзү-шынар болгаш философчу угаап-бодаашкын. Дазылдың символиктиг овор-хевири. Бойдус дузазы-биле кижиниң иштики делегейин болгаш сагыш-сеткил илерээшкинин көргүзер арганың дээштии. Чогаалдың чидиг чөрүлдээли. Авторнуң туружу. Дазылдың болгаш Бүрүлөрниң овор-хевири.

Сагыш-сеткил ядаралының дугайында билиишкин. «Дазыл» деп проза-шүлүктүн ханы философчу утказы, маадырларның сагыш-сеткил талазы-биле байдалы, силен (бодал чок) чорукту сойгалаашкыны, мөзү-шынар бот-сайзыралче чүткүл. Үе болгаш шын амыдырал айтырыглары. Чогаалдың жанрының онзагайы.

Шүлүк «Хемнер бирде...».

Шүлүктүн идея болгаш тема угланышкыны, философчу утка-хөөнү. Ниитилел амыдыралында мөңгө темаларны көргүскени, авторнуң туружу

Шүлүглел «Игил ызы»

Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижинде чоннуң амыдыралының онзагай талалары. Идея болгаш тема угланышкыны, философчу ужур-утказы, үзел-көрүш.

Шүлүглелдин композиция, сюжет онзагайлары. Чогаалдың улустуң аас чогаалы болгаш торулга чугаалар-биле үндезинни. Игил дугайында тоолчургу чугаа.

Өскүс кастың ызы болгаш игил аялгазының чүүлдешкээ. Амыдыралды бойдус-биле чергелештир уран, чергелешкек чуруп көргүзер арга. Дылдың чурумалдыг аргаларының дээшти: катаптаашкыннар, монологтар, диалогтар.

Трагедия «Четкер четкизи»

Совет амыдырал соонда шынныг үени «Четкер четкизи» деп шииде көргүскени. Чогаалда чөрүлдээ, ооң амыдыралчы чылдагааннары. Кем-херек үүлгеткен, үүлени чүктээн аныяк кижиниң төөгүзү.

Кол маадырның – көдээ оол Кежиктин арыг бодалдары. Чуртталганы чаа арыннар-биле эгелээр дээн күзели. Эрткен амыдыралдың «хөлегезиниң» (уржуктарының) маадырның амыдырал-чуртталгазынга салдары.

Шииниң композициясы. Салгалдар кижизидилгезиниң айтырынга хамаарыштыр авторнуң туружу. Чогаалдың дылының онзагайы.

Чинагийн Галсан (Шыныкбай оглу Чурук-Уваа). Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Лейпциг университетинин доозукчузу делегейде ады-сураа алгаан моол – этниктиг тыва Чинагийн Галсанның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Төрээн черинге кызыгаар чок ынакшылын алгап, йөрээген ыраажы. Шүлүктери. Тыва чоннун бурунгу амыдыралын, чаңчылдарын, тура-соруун делгем чуруп чорууру.

Чечен чугаа «Хара Хөл», ооң улустун аас чогаалы-биле сырый холбаалыы. Чогааалдың дылы.

Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу». Чогааалдың тема болгаш идеязы.

Владимир Седипович Серен-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

В.В.Серен-оол – шүлүкчү, драматург болгаш очулдурукчу. Ооң тыва чечен чогааалдың болгаш уран чүүлдүн хөгжүлдизинге арттырган чаартыкчы үлүг-хуузу, бот-тускайлаң онзагай үнү, кайгамчык талантызы.

Төрээн чер дугайында шүлүктеринин тыва аян-хөөннүү, улустун аас чогаалы-биле холбаалыы.

В.В.Серен-оолдун шүлүктеринде мөзү-шынар, бойдус болгаш сагыш-сеткил камгалалының темазына бижиттинген чогааалдар. Тыва шүлүк жанрының сайзыралына кириген үлүү. *“Илиглер”, “сөөмнөр”, “карыштар”, “кырылар”, “төш чартыктары”, “кулаштар”* деп чаа хемчээлдерлиг шүлүктеринин тургузуунун, утка-хөөнүнүн онзагайы. Сестээн, дөрттээн шүлүктерде философчу мерген бодалдар, уран-чечен деңнелгелер.

Монолог аргазының лириктиг маадырларның сагыш-хөөнүн илередир онзагайы.

«Сыгыттын аяны» деп шүлүктүн идеязы. Сыгыт-хөөмөй делегей чергелиг, тыва чоннун уран чүүлүндө чаңчылчаан хевир дээрзин алдаржыдып чурааны. Шүлүктүн тургузуу, дылдың уран аргаларының ажыглалы.

«Аржаан» деп шүлүктүн тема болгаш идеязы, бижиттингенинин онзагайы. Аржаанның өмүнээзинден чагыг мотиви. Аржаанның монологу. Кижини болгаш бойдус темазын монолог хевиринге амыдырал-биле холбап илередип келгенинин онзагайы. Шүлүктеринде дылдың уран чурумалдыы.

Шүлүк «Мээң Тывам» («Моя Тува»).

Шүлүкте төрээн чер темазы. Кол идеязы. Төрээн чери болгаш кижинин иштиги сагыш-сеткили деп билиишкиннернин дөзү хыны быжыг, тудуш харылзаалыг дээрзин илереткенинин тускай аяны.

Чогааалдың дылының уран чурумалдыы, улустун аас чогаалы-биле байлаа. Дылдың уран аргаларының: метафора, эпитет, деңнелгелернин ажыглалының чедингири. Шүлүкте айтырыг, кыйгырыг домактарының идеялиг салдары.

Эдуард Люндупович Донгактың намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Э.Л. Донгактың чогаадыкчы ажил-ижи. Ниитилелдин шынныг амыдыралы болгаш кижилерниң иштики сагыш-сеткилин көргүскени. Э. Л. Донгактың дидим үнү.

Роман «Эрги хонаштар». Романның темазы болгаш идеязы. Чогаалда чечен девискээр болгаш үе.

Тывага коллективизацияның үези, сууржуң амыдыралдың идеяларының чогаалда өөскүп, өжүп турары, ооң чылдагааннары.

Кол маадырның овор-хевири, чаа амыдырал дугайын медресеп билип турары. Кижиниң бедик идеалдарже чүткүлү, мөзү-шынар, чоннуң ёзу-чаңчылдарына, сүзүглелдеринге хамаарылгазы. Маадырның салым-чолунуң оруктары.

Чогаалда чаа салгалдың ажил-херээниң калбарып, амыдырал хөгжүлдезиниң солун, идепкейлиин чурааны. Романда сорук киришкин: хей-аъттыы, алыс шынга дүгжүп турары. Чогаалдың дылы. Романның адының идеялиг утказы.

Монгуш Борбак-оолович Кожелдейниң намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

М.Б. Кожелдей – журналист, шүлүкчү, прозаик. Ооң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. «Эремаа», «Часкы хаттар», «Шын кайдал?», «Төрээн чурттан ыракка» деп тоожуларның автору.

Тоожу «Төрээн чурттан ыракка». Тоожунуң идеязы, темазы. Тыва кижиниң төрээн черинге ханы ынакшылын илереткениниң онзагайы. Чогаалдың идеязының, сюжеттиг шугумунуң, болуушкуннарның чөрүлдээзиниң тоожунуң адында илереп келгени.

Чогаалда чечен үе болгаш девискээр.

Кайгал Мартаажыктың овор-хевири. Хары черге тыва кижиниң алдар-адын бедик тудуп чорааны, амыдыралдың берге, нарын байдалдарында туруштуу, дидим, сагынгыры, төрээн черинге ынаа.

Кол маадырның сагыш-сеткил хөлээшкенин илереткениниң онзагайы. Кайгал Мартаажыктың овор-хевириниң кижизидилгелиг уjur-утказы.

«Кайгал» деп аттың утказы. Мартаажык, Алдын-Херел, Барыймаа оларның ажил-херээ, мерген угаанныы. Репрессия темазының тоожуда илереп келгени. Дылының уран-чечени.

Шомаадыр Дойлуевич Кууларның намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Ш.Д.Кууларның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы болгаш Тываның культурлуг

амыдыралы.

Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).

Чогаалдың адының идеялиг утказы. Мөзү-шынар темазы. Романның философчу утказы.

Баглааш – мөңгө чоруктуң болгаш мерген кижиниң символиктиг овур-хевири. Кырган баглааштың бодалдары чогаалдың идеялиг утказын, темазын философчу ажыдып турар арга кылдыр билдинип турары. Эзим, Хадың, Чер, Кижиге, Үе оларның овур-хевири. Чогаалда символдар.

Эзим, Хадың, Чер, Кижиге, Үе деп билишкннерни улуг үжүктөр-биле бижээниниң ужур-утказы.

Салгалдар аразында харылзаалар болгаш төөгүлүг болуушкуннар. Чогаалдың кижизидикчи ужур-утказы.

Найырал темазын көргүскени.Тыва чоннуң Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында амыдыралы.

Иван Тимофеевич Кузнецовтуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Очерк «Тыва эки турачы кыстар»

Фронтвик-чогаалчының чогаалдарында дайын темазы. Ровно дээш тулчуушкунга тыва эки-турачы кыстарның: Севил Ооржак, Кыргыз Норжун, Кыргыз Сынаа, Куулар Дарыя, Оюн Поля, Иргит Багбужап, Вера Байлак, Сарыглар Часкал, Монгуш Амаа, Ховалыг Пичен оларның маадырлыг чоруун көргүскени.

Антон Уержааның (Антон Уержаевич Кужугет) намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А.Уержааның тыва шүлүкчүлерниң шылгараңгай одуруунче кирген оруу, амгы тыва литературада ады.

А.К.Уержааның шүлүктеринде философчу ханы көрүш: амыдыралдың шапкыны, кижилерниң салым-чолу, мөзү-шынар болгаш этика дугайында айтырыглар. А.К. Уержааның шүлүктеринде тыва дылдың байлаа, тургузуунуң болгаш жанрларының онзагайы, уран-чечен аргаларының элбээ. Катаптаттынмас овур-хевирлер, дылының чончузу, делегейи. Шүлүктерде лириктиг кирилделер, адалгалар болгаш айтырыгларның символиктиг ужур-уткалары.

Чогаалчының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында мөңгө үнелер дугайы: өг, баглааш, тайбың болгаш чуртталга, аас-кежик дилээр оруктар, чааскаанзырал аяны, өршээп билири, утгуптары...

Шүлүк «Ынак-тыр мен». Шүлүктүн композициясынын онзагайы. Чогаалчынын шүлүк бижиир салым-чаяанынын уран аргазы. Кезектернин бижиттингенинин тус-тус аян-хөөнү, түңнел мөгейиг сөстөрнүн идеялиг утказынын дээштии, йөрөөл уткалыы.

Хамааты лирика. «Тенниг-Кыйыг», «Хараган» деп шүлүктерде төрөөн черинге ынакшыл темазы. Символиктиг чечен омур-хевирлер. Ханы философчу умур-утказы. Авторнун туружун илередиринге уран детальдарнын салдары. Дылдын уран аргаларынын ажыглалынын: лириктиг киирилделернин, адалгаларнын чажыт уткалыы, уран күжү.

А.К.Үржаанын чогаадыкчы ажил-херөөн дугайында литература-критиктиг ажилдар.

Михаил Монгушович Дуюнгарнын намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Чогаалчы дугайында сөс. М.М. Дуюнгар – шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чогаалдарында мөзү-шынар темазын көдүргени. «Шүлүкчү» деп чогаалдын тема болгаш кол идеязы.

“Мөчөк ирей” деп чечен чугаанын тема болгаш идеялиг угланыышкыны. Кол маадырнын иштиги монологу. Кол маадырнын омур-хевири, «эрек-баарак» сеткилдиг эне ажылынга харысалгалыы, «иштиги делегейинин байлаанын дээжижи». Улук кижинин болгаш элээди оолдун сагыш-сеткилинин психологтук байдалын чедимчелиг чураны, авторнун салым-чаяанныы, тывыштары. Чечен чугаада детальдар. Авторнун туружу, ону илереткенинин аргалары. Дылынын уран чурумалдыы. Чечен чугаанын философчу, кижизидикчи утказы. Элээдилер темазын ажытканынын онзагайы. Мөчөк ирейге хамаарыштыр оолдарнын «баштактаныгларынын» уржуктары, орай минниишкин.

Чечен чугаа «Чалбак-Мыйыс». Чогаалда көдүртүнгөн тема, идеянын угланыышкыны. Бот-тогдунар, чүглө бодунга идегээр аажы-чаңны сойгалааны. Чалбак-Мыйыстын омур-хевирин, аажы-чаңын, бодалдарын кижинин иштиги делегейин чуруп көргүзөр онзагай, күштүг уран арга кылдыр ажыглааны. Сарлык малдын омур-хевиринде кижилернин шынарын сиңиргени. Кол маадырнын иштиги сагыш-сеткилинде чөрүлдөөлөр. Амыдыралдын дошкун хоойлулары-биле чогаал маадырынын үскүлежиинкини.

Чечен чугаанын композициязы. Детальдарнын идеялиг умур-утказы. Дириг амытаннар болгаш кижилернин психологтук байдалдарын шынныг чураны, угаатканы. Дылынын чедингири, чончузу.

Эдуард Байырович Мижиттин намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Чогаалчы-психолог, космополит, философ-шүлүкчү, прозачы, драматург, эссеист, очулдурукчу Э. Б. Мижиттин чогаадыкчы ажил-чорудулгазының делегейи. Тыва литератураның хөгжүлдезинге болгаш Тываның уран чүүлүнүн сайзыралынга Э.Б.Мижиттин чогаадыкчы үлүү.

Э.Б.Мижиттин поэзиясында үе болгаш девискээр, амыдырал болгаш өлүм дугайында философчу угаап-боданыышкын. Үе болгаш салым-чол, чуртталга болгаш өлүм. Делегей болгаш Өртемчей. Овурлар болгаш стилистика талазы-биле байлактары. Сөзүглелдин чажыт утказы, ойзу илередииникинер. Шүлүктер бижииринге чылдагаан болгаш хөөн: сагыш-сеткилдин хостуу, философчу ханы уткалы, төөгүлүг угланыныышкынны.

Э. Б. Мижиттин поэзиясында чаартылгалар, верлибрлер.

Номчукчуну делегейже, амыдыралче дорт көрүп, амыдыралдың чидиг айтырыгларынга хамаарыштыр хостуг боданырынче углаар күжү, аргазы. Бодалдарның шимчээшкени, оларның катаптап, эргилип турары. Орус дылда бижээн шүлүктери, очулгалары.

Э.Б. Мижиттин шиилери.

Символ овур-хевирлер дузазы-биле үе, киж, мөзү-бүдүш темаларда бижиттинген чогаалдарның ханы уткалы. Дылдың чурумалдыг уран аргаларының (метафора, эпитет, деңнелгелер, катаптаашкыннарның) ажыглалының чедингири, күжү.

Шүлүктер: «Шүлүктүн эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү». «Дугуй», «Аъттыг киж», «Кайда силер?», «Кыйгы»

Лириктиг маадырның сагыш-сеткилин *дугуй, аъттыг киж, аза огу, доозун...* деп билиишкенинге даянып чураанның онзагайы. Үениң болгаш чоннун салым-чолунун символиктиг овур-хевирлери. Философчу бодалдарның ханызы. Дылдың чурумалдыг уран аргалары.

Традегия «Иениң чүрээ».

Тыва литературада ава дугайында чогаалдар. «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа» болгаш шииниң аразында холбаа.

Аваның овур-хевири. Ава кижиниң ажы-төлүнге ханы ынакшылы кандыг-даа шаптараазыннарны ажып эрте бээр дээн бодалдың илерээшкени.

Шииниң бижиттингениниң онзагайы.

Игорь Бадыраевич Иргиттин намдары болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы

Игорь Иргиттин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының хөй янзылыы. Шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу.

Шүлүк: «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен».

И. Иргиттин шүлүктеринде ынакшыл темазы. Чогаалдарында бедик стиль. Лириктиг маадырның аас-кежикти хүлээп ап турар байдалы.

Алексей Сарыгларович Бегзин-оолдун намдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

А. С. Бегзин-оол – журналист, шүлүкчү. Амгы тыва литературада билдингир чогаалчы. Шүлүктеринин онзагайы, дылының чончузу, овор-хевирлернин хөй янзылыы. Чогаалдың тема болгаш идеяын бот-тускайлаң ажыдар аяны. Бот кыжыртыныг аяны. “Шүлүктүн төрүттүнери”, “Шүлүкчүлер одуруунче”, “Рецензия”. Шүлүктернин идеялиг утказы. Бижиттингенинин онзагайы, тургузуу. Тыва аян-хөөннүү, дылының улусчузу. Элдээртиг аргазының, кыжырыг аянының ужур-утказы.

Шүлүктер: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагыы», «Философ».

Шүлүк болгаш шүлүкчү, үе болгаш мөңгө билишчинер дугайында философчу бодалдар. Амыдыралдың ханы ужур-уткалыыга хамаарыштыр делгем көрүүшкүн. Шүлүктернин идеялиг утказының ханызы, бодалдарның делгеми. Кижилер аразында харылзааларны мерген угаан күжү болгаш туугай боданыышкын аргазы-биле көргүскени. Шүлүктерде чажыт философчу аян.

Тыва чоннун амыдыралында үндезилээн бот-тускайлаң шүлүк бижиир аян, чогаалчының үнү. Чогаалдарның бижиттингенинин бөдүүнү, улусчузу. Бөдүүн тыва ада кижинин овор-хевиринге даянып, төрүттүнген черинге ынакшылды илереткени. Ада кижинин амгы амыдыралче философчу көрүжүнүн делгеми.

Тываның херээжен чогаалчылары (допчулал)

Тыва литератураның хөгжүлдизинге херээжен чогаалчыларның кирип чоруур үлүг-хуузу Е.Т. Танова, М.А. Хадаханэ, З.А. Намзырай, А.Х.-О. Ховалыг, З.С. Байсалога, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгеттин болгаш өскелернин-даа чогаалдарының жанр, хевир, тема талазы-биле дилээшчининг ажыл-чорудулгазы.

Амгы үениң шүлүкчүлери. Роман Дамдинович Лудуптун, Менги Наган-оолович Ооржактын чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы

Шүлүкчү Роман Лудуп дугайында сөс. Онзагай угаап-боданыышкын, сөске хумагалыы. Шүлүктеринин чыындызы: «Чер, Дээрнин кыйгызы». Сагыш-сеткил болгаш мөзүлүг аажы-чаң, төрээн чер болгаш чоннун салым-хуузу.

Шүлүктери: «Улаастайга», «Хары черге боданыышкын». Р.Лудуптун шүлүк чогаалында чиге тода чеченчиткен овор-хевирлер болгаш деңнелгелер.

Чогаалчы Меңги Ооржактың чогаадыкчы ажил-херээ. Шүлүктеринин баштайгы чыындызы: «Чөпшүл дең». Үштээн шүлүктөр, оларның утказының элдээрткен онзагайы.

Очулга ажылы. Чинагийн Галсанның «Дошкун чылдарның чазы», алтай чогаалчы Михаил Бедушевтиң шиилери, «Сынару» болгаш өске-даа. Чогаалдарның дылы болгаш уран-чечен детальдары.

Тыва дылда орус литература

С. А. Есенин. Шүлүктөр. «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир». Төрээн черге ынакшыл темазы. Шүлүкчүнүң сагыш-сеткилинин төрээн чери-биле ханы тудуш харылзаалы. Шүлүкте амыдыралдың шынныын көргүскени.

Тыва дылда Россия чоннарның литературазы

Муса Джалиль. *Чогаалчының литературлуг ажыл-чорудулгазы.* Шүлүкчүнүң – Совет Эвилелинин Маадырының дайын чылдарында салым-чолу. Муса Джалиль – Ленинчи шаңналдың лауреады (чок болганының соонда).

Шүлүктери: «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры», «Хоругдаткан».

Лириктиг маадырның омур-хевиринин патриотчу болгаш маадырлыг чорук дээш үлегер-чижек бооп турары.

Муса Джалильдин чогаалдары тыва дылда.

Любовь Никитовна Арбачакова

А. Арбачакованың шүлүктеринде национал аяннар. Төрээн черинге ынакшыл темазы. Шүлүктернин композициязының онзагайы.

Шүлүктери: «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим».

Делегей болгаш даштыкы литература

У. Шекспирнин чогаалдары тыва дылда. В. Ш. Көк-оол аттыг тыва театрның сценазында «Ромео болгаш Джульетта».

«Сонеттер». Трагедия «Ромео болгаш Джульетта» (шилиттинген эгелер).

Литература теориязы

Комедия – шии чогаалының бир жанры.

Амыдыралда шынның барымдааларга баштак болгаш дузаашкынның хамаарылганы илередири. Каттырынчыг амыдыралчы байдалдар болгаш кижилернин аажы-чаңы. Жанр талазы-биле янзылары: байдалдар комедиязы болгаш аажы-чаңнар комедиязы. Лириктиг комедия, дузаашкынның комедия, хоп-нүгүл (күткүлге) комедиязы болгаш аажы-чаң комедиязы.

Тыва литературада дузаашкынның болгаш баштак чогаалдар.

Ниитилелде четпес чүүлдер дугайын көргүскен чогаалдар. Шүгүмчүлөп, сойгалап

киирип турар чижектер.

Символ – овор-хевир, чогаалдың тема, идея болгаш уран-чечен үзел-бодалын тодарадырының чепсээ. Амыдыралдың шынныын овор-хевирлер болгаш символдар дузазы-биле дамчыдары. Чогаалда элдээрткен, чажыт утка.

Лириктиг киирилделерниң, адалгаларның стилистиктиг онзагайлары.

Барымдаалыг тоожу, ооң сюжединиң онзагайы, архив, доктаал-саавыр, сактыышкыннар, авторнуң хайгааралы.

10-11 класстарда өөрөнгөн литературлуг терминнерни катаптаары

- Чечен чогаал уран чүүлдүң бир хевири.
- Литературлуг критика. Тыва литературлуг критиканың сайзыралының дугайында.
 - Чечен овор-хевир. Овор-хевирлер аайлап-баштаашкыны, овор-хевирлер тургузар аргалар. Деталь. Символ. Портрет. Психологизм.
 - Бир мөзүлеш овор-хевирлер. Литературлуг характер. Чечен чогаалдың маадырлары. Персонаж. Прототип дугайында билиг. Авторнуң овор-хевири.
 - Чечен үе болгаш девискээр.
 - Чечен чогаал. Утказы болгаш хевири. Темазы. Идеязы.
 - Чогаалдың идеязы болгаш темаларның хөй талалыы.
 - Чогаалдың композициязы. Сюжет. Болуушкуннарның хөгжүлдөзү: пролог, дүүшкүн, өөскүдүлгө, дыңзыгышкын, чештинишкын, эпилог. Лириктиг киирилде. Чөрүлдээ. Тоожукчу автор. Авторнуң овор-хевири.
 - Чечен чогаалдың кол методтары
 - Литературлуг аймактар. Эпос. Лирика. Драма. Роман.
 - Комедия драма жанрының хевири.
 - Тыва литературада дузаашкын болгаш кыжырыг.
 - Литератураның жанрлары. Эпос жанры. Лирика жанры.
 - Драма жанры.
 - Чогаалдың уран-чечен аргалары. Дылында уран чурумалдыг аргалар: деңнелге, метафора, эпитет, метонимия; гипербола, аллитерация, рифма.
 - Шүлүк тургузуунуң онзагайлары. Интонация. Ритм. Шүлүктүн тургузуунуң аай-бажы. Шүлүктүн хемчээли. Стопа. Рифма. Строфа. Чогаалдарда символдар.
 - Төөгү-литературлуг чорулга. Литературлуг угланышкыннар.

– Төөгү-литературлуг хөгжүлдe. Литературлуг угланыышкыннар болгаш агымнар: классицизм, сентиментализм, романтизм, реализм, модернизм, постмодернизм.

Класстан дашкаар номчуурунга сүмелээн чечен чогаалдар даңзызы
10 класс

Проза

1. 3.С.Байсалова. Тоожу «Татьянаның салымы».
2. А.А.Даржай. Проза-шүлүк «Шагар-оътта шалың».
3. Э.Л.Донгак. Чечен чугаа «Чолдак-Аңчының чугаалары».
4. М.М.Дуюнгар. «Хөлегелер» деп чыындыдан чечен чугаалар. (шилилгелиг 2-3 чечен чугаа).
5. И.Б.Иргит. Чечен чугаа «Ажыг конфета».
6. К.Б.Монгуш. Тоожу «Шын кайдал?», «Долаан бургандан келген уруг». Чечен чугаа «Часкы хаттар».
7. К-Э.К.Кудажы. Тоожу «Ыы». Чечен чугаа «Дуруялар – эжеш куштар». Ши «Далай дүвүндө даңгына».
8. О.К.Саган-оол. Роман «Төрээн кижилер» (шилиттинген эгелер). Тоожу «Аржаан».
9. С.А.Сарыг-оол. Роман «Алдан дургун» (шилиттинген эгелер).
10. Ш.М.Суван. Тоожу «Чагаа», «Хемчик нояны». Чечен чугаа «Хөөржү» (шилилге-биле).
11. С.С.Сюрюн-оол. Тоожулар «Авазынга даңгырак», «Өске кадай», «Кымның оглул?».
12. М.Б.Ховалыг. Барымдаалыг тоожу «Делегей шыпшыында тывалар».

Поэзия. Шүлүк чогаалы

1. А.А.Даржай. Шүлүктер «Кизи нүүрү», «Шүлүк – дириг организм». «Шүлүкчүге». «Артыш айдызы» деп чыындыдан шүлүктер (шилилге-биле 3 шүлүк).
2. Ч.Ч.Куулар. Шүлүктер «Даглар аялгазы».
3. Ю.Ш.Кюнзегеш. Шүлүктер «Ожук даштары».
4. М.К.Өлчей-оол. Шүлүглел «Тывам (2-6 эгелерден шилилге).
5. В.С.Серен-оол. «Өгже чалалга» «Өскөн өөмдөн өртемчейже», «Белдир» (деп шүлүктер чыындызыларындан шилилге).
6. О.К.Туң-оол. «Чеди-Хаан» деп чыындыдан шүлүктер (шилилге-биле), «Үшкү эрик», «Буруулугну бурган билир»

Драматургия. Ши чогаалы.

1. Ч.Ч-Д.Ондар. Драма «Төнмээн дайын».
2. В.С.Серен-оол. Шии «Күдер аңчы».

11 класс

Проза. Калбак чогаал.

1. З.С.Байсалова. Тоожу «Ховуда херээжен».
2. А.А.Даржай. Чечен чугаа «Казанак».
3. Э.Л.Донгак. Тоожу «Сыын чады» деп номдан (шилиттинген эгелер), «Эрлик оран киргеш келдим» деп номдан (шилиттинген эгелер).
4. М.Б.Доржу. «Сыргалар» деп новеллалар чыындызындан (шилиттинген эгелер).
5. М.М.Дуюнгар. Чечен чугаа «Бөрү дүнү» деп номдан (шилиттинген эгелер).
6. И.Б.Иргит. Тоожу «Кинчинин сорбузу» (шилиттинген эгелер).
7. М.Б.Кенин-Лопсан. «Буян-Бадырғы» деп роман-эссе эгелер: «Буян-Бадырғы – ТАР-ның Иштики херектер яамызының сайыды», «Буян-Бадырғы – ТАР-ның Министрлер Чөвүлелелинин даргазы», «Буян-Бадырғы – ТАРН ТК-ның секретары», «Буян-Бадырғы – намчыларның идегели», Буян-Бадырғының сөөлгү шүлүктери.
8. Б-Б.Н.Тараачы. Тоожу «Кайгал».
9. В.У.Хомушку. Чечен чугаа «Мончарлыг кижиги».
10. Ч.Ч-Д.Ондар. Тоожу «Мусульманнар батальону» (шилиттинген эгелер).

Поэзия. Шүлүк чогаалы.

1. Э.Б.Мижит. Проза-шүлүктөр «Дугуй», «Аъттыг кижиги», «Кыйгы», «Кайда силер?», «Эжиктер».
2. А.С.Бегзин-оол. «Шылгалданың үш үжүүрү» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
3. Н.Ш.Куулар. «Чырык болгаш дүмбей» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
4. А.У.Күжүгет. «Ынак-тыр мен», «Ногаан аът» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
5. М.А.Күжүгет. «Сеткилим орбазында» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
6. Э.Б.Мижит. «Казыргылыг кудуктуң кыйгызы» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле), «Туман өттүр отчугаштар» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
7. К.Д.Натпий-оол. «Ынакшылдың сөөлгү белээ» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).
8. М.Н.Ооржак. «Чөпшүл дең» деп шүлүктөр чыындызындан (шилилге-биле).

Драматургия. Шии чогаалы.

1. Э.Б.Мижит. Драма «Чиргилчиннер».

Шээжилээр чогаалдар даңзызы

10 класс

1. М.Б.Кенин-Лопсан. Шүлүктөр «Истер», «Буян-Бадыргы».
2. Ю.Ш.Кюнзегеш. Шүлүк «Саргатчай».
3. С.Б.Пюрбю. Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында» (шилиттинген эгелер). Шүлүктөр: «Күскү сесерликке», «Чуртталганың аялгазы».
4. С.А.Сарыг-оол. Шүлүк «Ынакшыл», шүлүглел «Алдын-кыс» (шилиттинген эгелер).
5. С.С.Сюрюн-оол. Тоожу «Ногаан ортулук» (шилиттинген эгелер). Роман «Тывалаар кускун» (шилиттинген эгелер).
Шүлүк «Көк-көк даглар».
6. С.Ө.Тамба. Шүлүк «Мээң байым».
7. К.Ч.Тоюн. Шүлүктөр: «Көгөрим», «Ыраажы кыс».

11 класс

1. А.С.Бегзин-оол. Шүлүк «Философ».
2. А.А.Даржай. Проза-шүлүк «Дазыл» (шилиттинген эгелер).
3. М.М.Дуюнгар. Чечен чугаа «Мөчөк ирей» (шилиттинген эгелер).
4. С.В.Козлова. Шүлүк «Агы».
5. А.У.Кужугет. Шүлүк «Ынак-тыр мен».
6. К-Э.К.Кудажы. Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем» (шилиттинген эгелер).
7. Ш.Д.Куулар. Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).
8. В.С.Серен-оол. Шүлүктөр: «Сыгыттың аяны», «Мээң Тывам» (шилилгелиг)

5. КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГА

Кичээлден дашкаар ажыл өөрөдилге-кижизидилгениң чугула кезээ бооп турар болгаш өөреникчилерниң хостуг үезин организаастаарының бир хевири болур.

Кичээлден дашкаар ажылдар чаа үениң негелделеринге дүүштүр бот-сайзыралынче кичээнгейлиг, ниитилелге бодун идепкейлиг алдынып, бот-тускайлаң амыдыралчы шилилгени чедиишкинниг кылып шыдаар, чогаадыкчы салым-чаяанныг, сайзыраңгай кижини хевирлээринге дузалаар.

Бердинген планнаашкында кичээлден дашкаар ажылга чылда 4 шакка таарыштырып кылган чижек темаларны киирген. Шактар үлелгезиниң янзы-янзы вариантылыг болуру өөрөдилге албан черлериниң онзагайларындан хамааржыр.

Клас с	Эрттирер хемчеглерниң хевири	Тема	Өөреникчилерниң ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң тайылбыры
10	Литературлуг маргылдаа «Чүү? Кая? Кажан?» (Чогаалчы, күрүне ажылдакчызы С. К. Токаның чогаал	«Тос чадырга чугаа»	Чогаалдар-биле бот-хуузунда ажылдап билири, салдынган сорулгаларны шиитпирлээринге бот-тускайлаң ажылдап билири. Бодунуң бодалынга боттуг барымдааларны киирип, бадыткалдыг чугаалап, камгалап билири. Өскелерни дыңнаар, түңнелдер үндүрери. Аудитория мурнунга чугааланыры. С. К. Токаның амыдырал-чуртталгазы

	ажылынга тураскааткан хемчег)		болгаш чогаалчы ажил-чорудулгазының дугайында билиглерин делгемчидери, номнарны номчуурунга уругларның сонuurгалын оттурары.
	Тыва дыл хүнүнге тураскааткан неделя	«Ожуктуң үш дажы»	Өөрөнгө чогаалдарында болгаш темаларга хамаарыштыр билиин ханыладыры. Тыва чогаалчыларның дыл дугайында чогаалдарын өөренири. Чогаалдар-биле бот-тускайлаң ажилдаары. Литературлуг чугааның нормаларында дүүштүр өөрөнгө чогаалдарны (азы үзүндүлери) аяныг номчууру.
	Литература-хөгжүмнүг кезээ	«Чаа Тываның тургустунганы»	Бөлүктөп чогаалчы ажилды чорудары. Аудитория мурнунга чугааланып өөренири. Өөрөнгө чогаалдарының аяныг номчулгасы, чогаалчыларның ыры болу берген шүлүктөрин ырлап күүседири.
	Эртем-шинчилел ажылы	«Сергей Пюрбю – алдарлыг шүлүкчү»	Тыва литератураның төөгүзүндө чогаалчының кириген үлүүнүң дугайында чугаалажыры. Чогаалчының тыва урун чүүлге арттырган ажил-чорудулгазының ужур-дузасы. Литература-критиктиг статьяларны өөренири, чогаалчының намдары болгаш чогаалчы-ажыл-чорудулгазында, чогаалдарының бижиттинген төөгүзүңгө хамаарыштыр Интернет четкизинден курлавырлар болгаш тайылбыр номнардан немелде медээлери дилээри.
11	Литературлуг кезээ	“Александр Даржайның чогаалдарында маадырларының делегейинче аян-чорук”	А.А. Даржайның амыдыралы болгаш чогаалчы ажил-чорудулгазының дугайында билиин калбартыры, чогаалдарын номчуурунга сонuurгалды оттурары. Номчаан чогаалдарының уткаын тайылбырлап, бодунуң билип алганында үнелелди бээри. Аудитория мурнунга чугааланып чаңчыгары. Өскөлери дыңнап, сайгарып, түңнөп билири. Чогаалдарның аяныг номчулгасын күүседири.
	Литературлуг ужуражылга	“Тываның улустуң чогаалчызы Э.Б. Мижиттин үнү”	Тываның улустуң чогаалчызы Э.Б. Мижиттин чогаалчы ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Ниитилелдин сагыш-сеткил талазы-биле база культурлуг сайзыралында чечен чогаалдың салдарын тодарадыры. Чогаалдарны аяныг номчуп күүседири.
	Телевилел-шинчилел ажылы	“Эртемден, чогаалчы, хам М.Б. Кенин-	Чогаалчы телевилелди кылып тура, өөрөдигениң ажил-чорудулгазын бот-тускайлаң азы демниг күүседип билири.

		Лопсан – бистиң үениң кижизи”	Эртем ажылдарын, критиктиг материалдарны, немелде литератураларны чыып, сайгарып тургаш, М.Б.Кенин-Лопсанның допчу-намдары болгаш чогаадыкчы ажылының дугайында медээлерни чыып, төлевилелди кылыры. Чогаалдарының бижиттинген төөгүзүн тайылбырлыг литература болгаш Интернет четкизиниң курлавырын ажыглап тургаш кылыры. Аудитория мурнунга чугааланып өөренири, бодунуң болгаш эжиниң ажылын үнелээри.
	Аас чугаа сеткүүлү	“Чечен чогаалдан цитаталар алыры”	Чечен чогаалдың сөзүглели-биле ажылдаары. Тыва болгаш өске-даа чоннарның чогаалдары-биле таныжып, билиин делгемчидери. Өөредилгениң бот-тускайлаң болгаш демнежилгелиг ажыл-чорудулгазын мөөңнеп билири. Номчаан номунга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, чижектери-биле бадыткаары. Башкызы болгаш үе-черге-биле кады демнежип ажылдаары.. Чечен чогаалда мөзү-шынар кижизидилгезин илереткен чижектерни билири.

6. ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ СОРУЛGAЗЫН БОТТАНДЫРАР БАЙДАЛДАР

Библиотека фондузу: «Классик чогаалчылар» сериязы; тыва дылда чечен чогаал.

Өөредилгениң көргүзүг херекселдери:

- чогаалчыларның херек чуруктары;
- чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында альбомнар болгаш буклеттер;
- көргүзүглүг дидактиктиг материалдар (аас болгаш бижимел чугаа сайзырадыр);
- медээ-курлавырлыг хандырылга;
- өөредилгениң медээ-харылзажылга чорудар херекселдери;
- мультимедиялыг өөредилге программалары, электроннуг өөредилге номнары, электроннуг библиотека, электроннуг эртем энциклопедиязы.

Экран-үннүг өөредилге номнары: презентациялар, чогаалчыларның ажыл-ижинге хамаарыштыр слайдылар (диапозитивтер); чогаалчыларның чугаазының, чогаалдарының үннүг бижидилгези; чогаалчыларның чогаадылгазының дугайында видеофильмнер.

Өөредилгениң техниктиг херекселдери: компьютер, проектор, телехарылзажыр херекселдер, сканер, лазерлиг принтер, хоолгалаар аппарат, телевизор (графиктиг проектор), экран, видеоплейер, DVD-плейер (видеомагнитофон), аудио-центр, өөредилгениң техниктиг херекселдери.

Тыва Республикада билиг бээр экскурсияларның объектилери:

1. Тываның күрүне университетинде литературлуг музей.
2. Өвүр кожууннуң Дус-Даг суурда С. Сарыг-оол аттыг музей.
3. Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сеп суурнуң дугаары ийи ниити билиг ортумак школазында С.К. Тока аттыг музей.
4. Политиктиг репрессиялар музейи «Мемориал».
5. Кожууннарда болгаш Кызыл хоорайда чогаалчыларга тураскааттыг тураскаал бижиктиг самбыралар, көжээ-тураскаалдар.
6. Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг Национал музейи.
7. Чөөн-Хемчик кожуунда «М. Буян-Бадыргы» аттыг Национал музейиниң салбыры.
8. Тыва Республиканың В. Көк-оол аттыг тыва Национал хөгжүм-шии театры.

Өөредилге литературазы

1. Калзан, А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. / А. К. Калзан. — Кызыл: ТКНИ, 1989. — 284 с. — Текст: непосредственный.
2. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2003. — 304 с. — Текст: непосредственный.

Методиктиг литература

1. Бавуу-Сюрюн, М. В. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? Учебно-методические руководство. / М. В. Бавуу-Сюрюн. — Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. — 16 с. — Текст: непосредственный.
2. Кудажи, К. К. Ук-ызыгууру болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы (1929-2006). Учебно-методическое издание. / К. К. Кудажи. — Кызыл: РИО ИРНИ, 2019. — 96 с. — Текст: непосредственный.

3. Күжүгет, М. А. Литературное краеведение: учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. / М. А. Кужугет. — Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. — 104 с. — Текст: непосредственный.
4. Донгак, А. С. Методологические проблемы изучения истории литератур народов Сибири. Материалы региональной научной конференции / А. С. Донгак, У. А. Донгак, Л. С. Мижит. — Абакан: ООО «Журналист», 2006. — 161 с. — Текст: непосредственный.
5. Ооржак, М. Н. Чогаадыг бижиириниң аргалары. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / М. Н. Ооржак. — Кызыл: РИО «Аныяк», 2003. — 102 с. — Текст: непосредственный.
6. Ооржак, Л. Х. Өөредилгениң федералдыг күрүне стандарттары: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. Методическое пособие. / Л. Х. Ооржак. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2007. — 64 с. — Текст: непосредственный.
7. Ооржак, Л. Х. Чогаадыг бижип өөредири. Методическое пособие. / Л. Х. Ооржак. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2020. — 47 с. — Текст: непосредственный.
8. Очур, Т. Х. Литература тюркоязычных родственных народов. Учебное пособие. / Т. Х. Очур. — Кызыл: РИО ТывГУ, 2013. — 322 с. — Текст: непосредственный.
9. Сундуп, Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. / Д. Ч. Сундуп. — Кызыл: ТывНУЧ, 1992. — 126 с. — Текст: непосредственный.
10. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статьяларның чыындызы I кезээ. Сборник научных статей о тувинской литературе. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2006. — 67 с. — Текст: непосредственный.
11. Херел, А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / А. Х. Херел. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. — 79 с. — Текст: непосредственный.
12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика преподавания родной литературы. Учебно-методическое руководство для учителей тувинского языка и литературы. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. — 128 с.
13. Чамзырын, Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. — 174 с. — Текст: непосредственный.

14. Чамзырын, Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. Методическое руководство для учителей тувинского языка и литературы / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: РИО ИРНШ, 2015. — 158 с. — Текст: непосредственный.

15. Чамзырын, М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга, дилээкиннер, класстан дашкаар ажылдар. Учебно-методическое пособие. / М. Ч. Чамзырын. — Кызыл: РИО «Аныяк», 1998. — 99 с. — Текст: непосредственный.

Эртем литературазы

1. Будуп, Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. / Б. К. Будуп. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю.Кюнзегеша, 2010. — 122 с. — Текст: непосредственный.

2. Даржай, А. А. Дүлгээзинниг аян: шүлүк болгаш шүлүкчүлөр дугайында чугаалар. / А. А. Даржай. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2004. — 208 с. — Текст: непосредственный.

3. Донгак, У. А. Тувинское стихосложение. / У. А. Донгак. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2006. — 149 с. — Текст: непосредственный.

4. История тувинской литературы. Том I. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921 – 1944) / У. А. Донгак, А. Л. Кошелева, Л. С. Мижит [и др.]. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2013. — 263 с. — Текст: непосредственный.

5. Калзан, А. К. Амыдырал болгаш литература. Критические статьи / А. К. Калзан. — Кызыл: ТКИ, 1980. — 174 с. — Текст: непосредственный.

6. Кенин-Лопсан М. Б. Традиционная культура тувинцев. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2006. — 230 с.

7. Кенин-Лопсан, М. Б. Дыхание черного неба: мифы тув. шаманства / М. Б. Кенин-Лопсан. — Москва: Велигор, 2008. — 192 с. — Текст: непосредственный.

8. Комбу, С. С. Тувинская литература / С. С. Комбу. — научное издание. — Новосибирск: Наука, 2012. — 360 с. — Текст: непосредственный.

9. Кыргыс, З. К. Песенная культура тувинского народа / З. К. Кыргыс, И. В. Мациевский. — научное издание. — Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. — 144 с. — Текст: непосредственный.

10. Мижит, Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожукдажы / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. — Абакан: 2001. — С. 65-75.

11. Мижит, Л. С. Триадачные образы в религиозно-мифологических представлениях тувинцев / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. — Кызыл: 2002. — С. 247-257.
12. Мижит, Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. — Кызыл: 2003. — С. 85-88.
13. Мижит, Л. С. Ожук дажы – делегейниң хензиг хевири / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология. — Кызыл: Тувинское книжное издательство им.Ю.Кюнзегеша, 2004. — С. 4-44.
14. Мижит, Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-литературной традиции / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТИГИ. Вып. XX. — Кызыл: 2004. — С. 239-251.
15. Мижит, Л. С. Тувинские загадки-триады / Л. С. Мижит. — Текст: непосредственный // Сибирь – единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. — Улан-Удэ: 2006. — С. 160-165.
16. Мижит, Л. С. Триада в тувинской традиционной культуре / Л. С. Мижит. — Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2013. — 138 с. — Текст: непосредственный.
17. Самдан, З. Б. Взаимодействие литературных и фольклорных традиций в тувинской советской прозе (на материале произведений 60-70-х годов) : специальность 10.01.03 «литература народов СССР»: диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Самдан З. Б.; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького. — Москва, 1981. — 20 с. — Текст: непосредственный.
18. Самдан, З. Б. От фольклора к литературе: на материале тувинской прозы 40-70-х годов / З. Б. Самдан. — Кызыл: 1987. — 80 с. — Текст: непосредственный.
19. Самдан, З. Б. Лики тувинской словесности: Ч. I: За фольклорным жемчугом / З. Б. Самдан. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 116 с. — Текст: непосредственный.
20. Самдан, З. Б. Лики тувинской словесности Ч. II: В поисках идеала / З. Б. Самдан, У. А. Донгак. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 84 с. — Текст: непосредственный.
21. Самдан, З. Б. Лики тувинской словесности. Ч. III: Хранители ценностей: штрихи к портретам / З. Б. Самдан, У. А. Донгак. — Кызыл: Респ. тип., 2001. — 80 с. — Текст: непосредственный.

22. Самдан, З. Б. Тыва чогаалдың коопалары-биле: эртемденнин демдеглелдери / З. Б. Самдан. — Кызыл: Респ. тип., 2005. — 160 с. — Текст: непосредственный.

23. Самдан, З. Б. Тувинская словесность: миф — сказка — литература: избранные труды. / З. Б. Самдан. — Абакан: Журналист, 2011. — 296 с. — Текст: непосредственный.

24. Самдан, З. Б. Хранители духовной культуры: сб. публицистич. ст. / З. Б. Самдан. — Абакан: Тип. КЦО «Аныяк», 2011. — 152 с. — Текст: непосредственный.

25. Тувинские народные песни и обрядовая поэзия / — Текст: непосредственный // Тувин. ин-т гуманитар. и прикладных социал.-экон. исслед., М-во культуры Респ. Тыва, Междунар. науч. центр «Хөөмей». — Кызыл: МНЦ «Хөөмей»; Новосибирск: Сибирская горница: 2015. — С. 410-414.

26. Тогуй-оол, А. С. Опыт исследования тувинского стихосложения / А. С. Тогуй-оол. — Текст: непосредственный // Ученые записки ТНИИЯЛИ. Вып. I. . — Кызыл: 1953. — С. 93-110.

27. Ховалыг, М. Б. Тыва Республиканың чогаалчылары (на тув.яз.) / М. Б. Ховалыг. — Кызыл: Новости Тувы, 2000. — 56 с. — Текст: непосредственный.

28. Ховалыг, М. Б. Тываның чогаалчылары — Писатели Тувы / М. Б. Ховалыг. — Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2001. — 72 с. — Текст: непосредственный.

29. Алексеев, Н. А. Фольклор тувинцев Бай-Тайги: в записях от школьников / Н. А. Алексеев, У. А. Донгак, З. Б. Самдан. — Новосибирск: Наука, 2006. — 57 с. — Текст: непосредственный.

30. Чамзырын, Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. / Е. Т. Чамзырын. — Кызыл: ИП Ооржак Р.К., 2009. — 57 с. — Текст: непосредственный.

Словарьлар

1. Тимофеева, Л. И. Краткий словарь литературоведческих терминов / Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. — Москва: Просвещение, 1985. — 208 с. — Текст: непосредственный.

2. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. — Москва: Дрофа, 2006. — 720 с. — Текст: непосредственный.

3. Монгуш, Д. А. Русско-тувинский словарь / Д. А. Монгуш. — Москва: Русский язык, 1980. — 664 с. — Текст: непосредственный.

4. Ондар, Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы / Б. К. Ондар. — Кызыл: ТывНУЧ, 1995. — 44 с. — Текст: непосредственный.
5. Ондар, Б. К. Топонимический словарь Тувы / Б. К. Ондар. — Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. — 255 с. — Текст: непосредственный.
6. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. I: А, Б, В, Г). / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2002. — 432 с. — Текст: непосредственный.
7. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. II: Д, Е, И, Й) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2003. — 432 с. — Текст: непосредственный.
8. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. III: К, Л) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2004. — 440 с. — Текст: непосредственный.
9. Татаринцев, Б. И. Этимологический словарь тувинского языка (Т. IV: М, Н, О, Ө, П) / Б. И. Татаринцев. — Новосибирск: Наука, 2008. — 442 с. — Текст: непосредственный.
10. Тыва дылдың орфографтыг словары. — Кызыл: ТывНУЧ, 1967. — 447 с. — Текст: непосредственный.
11. Монгуш, Д. А. Толковый словарь тувинского языка (Т. I: А-Й) / Д. А. Монгуш. — Новосибирск: Наука, 2003. — 599 с. — Текст: непосредственный.
12. Монгуш, Д. А. Толковый словарь тувинского языка (Т. II: К-С). / Д. А. Монгуш. — Новосибирск: Наука, 2011. — 798 с. — Текст: непосредственный.
13. Хертек, Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. — 299 с. — Текст: непосредственный.
14. Хертек, Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. — Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. — 204 с. — Текст: непосредственный.

Журналдар

1. Научно-популярный и методический журнал Башкы. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://bashky.ru> (дата обращения: 30.02.2020).
2. Электронный журнал «Новые исследования Тувы». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://www.tuva.asia> (дата обращения: 30.02.2020).

3. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://www. – ulughem65.html> (дата обращения: 30.02.2020).

Электронные ресурсы

1. Федеральные государственные образовательные стандарты. — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <https://fgos.ru> (дата обращения: 22.11.2019).

2. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году». — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: firo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).

3. Фестиваль педагогических идей . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).

4. Актуальные проблемы преподавания родного языка . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).

5. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 12.01.2019).

6. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).

7. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел». — Текст: электронный // [сайт]. — URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 04.03.2019).

8. Детский литературный сайт «Радуга Тувы». — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).

9. Молодые писатели Тувы . — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).

10. Официальный сайт ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 28.09.2019).

11. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения: 11.02.2020).

12. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы.
— Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 23.01.2020).

13. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөрөдигелиг сайт . — Текст : электронный // : [сайт]. — URL: <http://pisateli-tuvy.ru> (дата обращения: 11.02.2020).

14. Электронный корпус текстов тувинского языка. — Текст: электронный // : [сайт]. — URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (дата обращения: 03.04.2018).

ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

Программада календарь-тематиктиг планнаашкынны башкы ажыл-чорудулгазының уг-шии, уругларның сонугалдарының болгаш кадыының байдалынга дүүштүр, бөлүктөп дээш оон-даа өске аргалар-биле өскертип ажылдап болур. Программада КТП-ни боттандырарда, электроннуг (чурагайлыг) өөрөдиге курлавырларын ажыглаарының аргаларын кичээнгейге алыр, өөрөдиге-методиктиг материалдарны (мультимедийлиг программалар, электроннуг номнар болгаш пособиелер, электроннуг библиотекалар, виртуалдыг лабораториялар, оюннуг программалар, чурагайлыг өөрөдиге курлавырларының чыындызы) ажыглаар.

10 класс – 34 ш.

Эгениң ады	Программаның утказы	Шак	Ай Хун	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Кириилде	Тыва литература XX вектиң эгезинде. Тыва литератураның үндөзилекчилери болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының чогаалдары.	1	8.09.	XX вектиң эгезинде тыва литератураның төөгүлүг онзагай талаларының дугайында беседа. Тыва литератураның үндөзилекчилери болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының чогаалдарында мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшкчинери, келир үеже сорулгалар салыры.

«Кижиниитилел-күрүне»	С.К. Токаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. С.К. Тока «Араттың сөзү».	2	15.09. 22.09.	Салчак Калбакхорекович Токаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазының кол-кол арыннары-биле таныжылга. Авторнуң бот- намдар болгаш чогаадыкчы ажылының “Араттың сөзү” деп трилогиясында илерээни. Тоожукчу маадырның омур-хевиринге даянып, бурунгаар чаа амыдыралче базымнарын чураанын сайгарары. Трилогияда төөгүлүг үе, идеялиг утка. Уран-чечен девискээр. Дылының онзагайы.
	С.А. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. С.С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу». Шүлүктөр: «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш».	2	29.09. 6.10.	С.А. Сарыг-оолдуң проза, шии, шүлүк чогаалына киирген үлүг-хуузу. «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп романда Тываның төөгүзү. Тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарын, делегей көрүүшкүнүн чогаалдың тема, идеязын дамчыштыр чончу дыл-биле авторнуң ажытканы. Чогалды сайгарарына, шинчилээринге бот-тускайлаң, бөлүктөп

	Шүлүглел «Алдын-кыс».			болгаш шинчилээр ажилдарын чорудары. Кол маадырның овор-хевирин чечен сөстүн күжү-биле көргүскени. С.Тока биле С. Сарыг-оолдун бот-намдарлыг чогаалдарыныңдеңнелгелиг сайгарылгазы. С.А. Сарыг-оолдун шүлүктериниң идея-тематиказы, тургузуу,утказы, уран-чечени. «Алдын-кыс» деп шүлүглелдин бижиттинген төөгүзү, тургузуу, овур-хевирлер.
«Литерату ра теориязы»	Литературлуг угланыышкыннар: тыва литературада социалистиг реализм, реализм.	1	13.10.	Литературлуг угланыышкыннар: тыва литературада социалистиг реализм болгаш реализмниң ылгавырлыг, дөмейлешкек талалары. Литературлуг угланыышкыннарның сайзарып келген төөгүзү, ужур- утказы, кол-кол демдектери. Чечен чогаалдан чижектер- биле бадыткаар..
«Кижиги - ниитилел -күрүне»	С.Б. Пюрбүнүн амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Шүлүктер: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнге», «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы». С.Б. Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында».	1	20.10.	С.Б. Пюрбүнүн чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Авторнун шүлүктериниң тематиказы, тургузуу, идеялиг утказы, овур-хевирлерниң болгаш дылының бот-тускайлаң уран-чечени. «Үем болгаш үе-чергем дугайында» деп шүлүглелдин төөгүлүг үндезиннери, идеялиг утказы, уран-чечени, кижизидикчи салдары.Маадырларының аттарының символиктиг ужур-утказы. Тыва литератураның төөгүзүндө шүлүглелдин Күрүне шаңналынгатөлептиг болганы.
«Кижиги - бойдус - депшилге»	О.К. Саган-оолдун чогаадыкчы ажил- чорудулгазы. Роман «Дөспестер».	2	27.10.	О.К. Саган-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгазының дугайында допчулал. Тыва роман жанрынга кириген үлүг-хуузу. Романда Тывага хой ажил-агыйын хөгжүдериниң талазы-биле эртемге үндөзилээн чидиг маргылдаалыг айтырыгларны көргүскени. Чогаалда овор-хевирлер, уран-чечен дылы. Бөгүнгү Тывада мал ажылының сайзыралы.
«Кижиги - ниитилел -күрүне»	Бадра Ужуней оглу Иргиттин (У.И. Бадра) чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Роман «Арзылаң Күдерек».	2	10.11. 17.11.	Бадра Ужуней оглу Иргиттин (У.И. Бадра) чогаадыкчы ажил- чорудулгазында онзагай арыннар. «Арзылаң Күдерек» ийи номунг төөгүлүг роман.

				Чогаалда
--	--	--	--	----------

				идеяларның ханызы, чечен болушкуннарның делгеми. Тыва мөге Кудеректин чонунуң алдар-адын, чаңчылдарын, сүлдө-сүзүүн, мерген угаанын чурт иштинге-даа, чурттан дашкаар-даа камгалап чорааны. Тыва, моол, алтай, казах, хакас, орус мөгелер аразында найырал. Салгалдар, төрөл аймак аразында харылзааларны чедимчелиг көргүскени. «Арзылаң Күдерек» деп романда овур-хевирлер, дылының уран-чечени. Аныяк өскөнниң кадык чаагай амыдыраарына национал бот-медерелин хевирлээринге кижизидикчи салдары. Чогаадыкчы ажылдар күүседир: «Мээң суурумдан (кожуунумдан, хоорайымдан) үнген мөгелер»; «Мөге кижиниң хүн чуруму»; «Мөге кижиниң бодун ниитилелге шын, чараш алдынары»...
«Кижини - бойдус - депшилге»	С.Ө. Тамбаның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. С.Ө. Тамба «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе». Тоожу «Амыргалаар».	2	24.11.1.12.	С.Ө. Тамбаның тыва литературага кириген үлүү, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының үндөзүннөри. Шүлүктөриниң идея-тематиказының делгеми. Мөзү-шынар теманы айтканы. «Мээң байым» деп шүлүүнүң бижиттингениниң онзагайы, кижизидикчи ужуру-утказы. «Сөзүм утпа» деп шүлүктүң ыры апарганы. «Амыргалаар» деп тоожунуң тыва литературада туружу. Тоожуда кижини биле бойдус теманы. Овур-хевирлерниң бот-тускайлаңын, сюжеттиг шугумунуң онзагайын бөлүктөп сайгарары.
	К.Ч. Тоюннуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Көгөрим», «Ыраажы кыс».	1	8.12.	К.Ч. Тоюннуң тыва литератураның хөгжүлдөзүнгө кириген үлүү, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының үндөзүннөри. Шүлүктөрүндө төрөөн чер, ынакшыл, кижини болгаш бойдус, улусчу чаңчылдарны көргүскени. «Ыраажы кыс» деп шүлүктүң теманы, лириктиг маадырның херээжен кижиге чылыг, чымчак хамаарылгазы, психологтуг деталь дузазы-биле маадырның иштиги делегейин айтканы.
«Орус литература тыва дылда»	Тыва чогаалчыларның очулгазында А.С. Пушкин. А.Пушкин «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижини». Роман «Евгений	1	15.12.	Тыва литературада А.С. Пушкинниң чогаалдары. Шүлүктөр: «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижини», роман «Евгений Онегин». Чогаалдар-биле бөлүктөп таныжары: чогаалдарның тема болгаш идеязы, овур-хевирлериниң онзагайы,

	Онегин».			тургузуу, уран-чечени. С. Б. Пюрбюнүң очулгазының бот-тускайлаңы.
	Тыва чогаалчыларның очулгазында М.Ю. Лермонтов. М.Ю. Лермонтов «Салгын хемези», «Булуттар», «Төрээн чурт».	1	22.12.	Тыва литературада М.Ю. Лермонтовтун чогаалдары. Шүлүктер: «Салгын хемези», «Булуттар», «Төрээн чурт». Очулгаларның дээшти. Лириктиг шүлүктерниң бижиттинген онзагайларын тодарадыр.
«Кижиг - бойдус - депшилге»	С.С. Сюрюн-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. С.С. Сюрюн-оолдун лириказы. Шүлүктер: «Көк-көк даглар», «Ак». Роман «Ногаан ортулук».	1	29.12.	С.С. Сюрюн-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Төрээн чер-чурт, ынакшыл лириказы. «Ногаан ортулук» деп романның тема, идеязы, композициязы. Романда көдүрттүнген чидиг айтырыг. Чогаалда, бойдус чурумалының кол бодалын илередиринге салдары. Аныктар дугайында бодал, аңаа хамаарыштыр тоожукчу маадырның туружу. Чогаалдың дылының онзагайы, уран-чечен аргаларның ажыглалы.
«Кижиг - ниитилел - күрүне»	С.С. Сюрюн-оол роман «Тывалаар кускун».	2	12.01. 2024г 19.01	«Тывалаар кускун» - С.С. Сюрюн-оолдун сөөлгү романы. Романның идеялиг пафозун авторнуң илереткени. Үениң аайы-биле кижилерниң угаан-медерелинде өскерлишкннерин тыва улустуңезу-чаңчылдарына даянып чураны. Кол мадырның аажы-чаңын, тура-соруун көргүскени. Чогаалда бойдус камгалалының темазын болгаш чүдүлге-сүглелдерин чырытканы. Чогаалдың композициязының хөй адырлыы, сюжеттиг шугумунуң онзагайы, уран-чечен дылы. Чогаалга хамаарыштыр литература-критиктиг ажылдар-биле таныжылга.
	М.Б. Кенин- Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Сонеттер. Роман «Чүгүрүк Сарала».	2	26.01. 2.02.	М.Б. Кенин- Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазының хөй талалыы. Тыва литературада ийиги салгалдың чогаалчыларының аразындан ылгалып үнүп келген онзагай салым-чаяанныы. Чогаалчының сонет жанрына киирген үлүү. «Чүгүрүк Сарала» деп романның бижиттинген төөгүзү. Баштайгы тыва роман дугайында чогаал сайгарыкчыларының үнелеледери. Романда чоннуң ол үеде чаа амыдырал дээш демиселин Саадактың ажил-херээн дамчыштыр көргүскени. Кол маадырның күзелдери, оон

				улусчу революцияны, Россияның чону-биле найыралды хүлээп
--	--	--	--	--

				алганы, амыдыралга тура-соруктуу. «Чүгүрүк Саралада» тыва чоннуң езу-чаңчылдарын чурааны. Фашистиг халдакчылар-биле маадырлыг демисежиپ турар Кызыл шеригте белек чорудуп турган тыва араттарның бедик тура- соруктуун көргүскени. Тыва чоннуң чылга малга ынаа. Чанчык биле Долааннаның аразында харылзаазы. Чогаалдың композиция болгаш сюжеди, дылының уран-чечени.
«Литература теориязы»	Роман. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзыралы. Жанрларның хөй янзылыы.	1	9.02.	Тыва литературада роман жанрының тывылганы. Өске жанрлардан ылгалы: сюжединиң делгеми, элээн каш салгалдың амыдыралын ханы төөгүлүг байдалдар-биле холбап чурааны, уран-чечен үе болгаш девискээр, болуушкуннарның делгеми, композициязының нарыны. Роман жанрының хевирлери: социал-психологтук, философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн-роман дээш оон-даа өске. Романның кезектериниң аайы-биле янзылары: роман-диалогия, роман-трилогия... Тыва литературада эң баштайгы роман, ук жанрның сайзыралы.
«Кижиниң – ниитилел – күрүне»	М.Б. Кенин-Лопсан роман-эссе «Буян-Бадыргы».	1	16.09.24г	Тыва литературада бирги роман-эссе. Романның тургузуу. Тываның төөгүзүндө билдингир чурт баштаңчызының омур-хевирин барымдаалыг саавырларга даянып, уран-чечен көргүскени. Буян-Бадыргы ноянның амыдыралы: элээди чаш үези, эртем чедип алганы, өг-бүлө байдалы. Кол маадырның иштики делегейин ажиткан аргалар: портрет, монолог, сөөлгү шүлүктери. Роман-эссе дугайында сайгарылгалыг чүүлдер.
«Кижиниң – бойдус – депшилге»	Ю.Ш. Кюнзегештин амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда», «Шүлүктөргө дөзези», «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин».	1	1.03.24г	Ю.Ш. Кюнзегештин чогаадыкчы ажил-чорудулгазында чугула онзагай арыннар. Авторнун шүлүктөрүндө кижиниң чер-чуртунга эргеленген сеткилин илереткени, бижиир аяны, уран-чечен дылының байы. «Саргатчай» деп шүлүктө ынакшыл теманы ажитканы, антитеза аргазының ажыглалы, эге болгаш төнчү аялалар. «Шүлүктөргө дөзези» деп чогаалында авторнун үш одуруг шүлүктөрүн ожук дажындан дөзөлээнин чурааны. «Тожу кижини хоорайда» деп шүлүктүн тургузуунун онзагайы. Шүлүктө ожук

				даштарын идеялиг утказынга дүүштүр бөлүктөп бижээни. Лириктиг маадыр – тожу кижинин аажы-чаңы. «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин» деп чогаалдарына долу литературлуг сайгарылгаларны чорудары-биле бөлүктөп ажылдаары.
«Литература теориязы»	Тыва литературлуг критиканың сайзыралыболгаш амгы үеде байдалы.	1	15.03.	Чечен чогаал сайгарыкчыларының шинчилелдиг ажылдарының дугайында кыска допчулал. Тыва литератураның төөгүзүнде сайгарылгалыг чүүлдерниң эң баштай көстүп келгени. Тыва литератураның баштайгы шинчилекчилери: А.К. Калзан, М.А. Хадаханэ, Д.С. Куулар болгаш өскелерниң-даа сайгарылгалыг ажылдары. Амгы тыва литературада чогаал шинчилекчилери, оларның кол-кол ажылдары.
«Делегей олгаш даштыкы литература тыва дылда»	Э. Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай».	1	22.03.	Э.Хемингуэй «Ашак биле далай». Тоожунуң проблематиказы. Кижини болгаш оон чурттап эрткен оруунуң дугайында чогаалчының бодалы. Балыкчы Сантьягонун омур-хевирин. Чогаалчының бижири аянының онзагайы. Бөлүктөп ажылдаары: чогаалдың тема болгаш идеязын илередир. Э. Хемингуэйниң чогаалдарының тыва дылда очулгазының дугайында өөренир. Очулга ажылынга дүүштүр А. Делгер-оолдун очулгазын орус дылда хевирин-биле деңнеп сайгарар.
«Орус литература тыва дылда»	Т.Г. Шевченко «Дүш», «Чагыг».	1	5.04.24г	Тыва литературада Т.Г. Шевченконун чогаалдарының көстүп келгени. Шүлүктөр: «Дүш», «Чагыг» деп шүлүктөрниң очулгаларының дээштиин тодарадыр. Лириктиг шүлүктөрниң тема болгаш идеязында, омур-хевирлеринде, тургузуунда, уран-чеченинде онзагайларын илередир.
	С.П. Щипачев «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».	1	12.04.	Тыва литературада С.П. Щипачевтун чогаалдарының көстүп келгени. Шүлүктөр: Шүлүктөр «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...» Лириктиг шүлүктөрниң тема болгаш идеязында, омур-хевирлеринде, тургузуунда, уран-чеченинде

				онзагайларын илередир.
«Россия чоннарының литературазы тыва дылда»	Тыва чогаалдың сайзыраарыңга орусдылдыг чогаалчыларның салдары.	1	19.04.	Чогаалчылар С.П. Щипачёвтуң, В.М. Кожевниковтуң С.П. Гудзенконуң, А.А. Прокофьевтиң Тывага кээп чорааны. Тыва болгаш орус литературлуг харылзаалар.
	Дагестан литература. Р.Г. Гамзатов «Төрээн дыл».	1	26.04.	Дагестан литератураның төөгүзү болгаш хөгжүлдези-биле кыска таныжылга. Р.Г. Гамзатовтуң чогаадыкчы ажылы. «Төрээн дыл» («Мээң Дагестаным» деп номдан) деп шүлүктө кол идея. Шүлүктүң долу литературлуг сайгарылгазы.
	Алтай поэзия. В.О. Адаров. (АржанАдаров) «Көшкүн чон».	1	3.05.	Алтай поэзия дугайында таныжылга. Алтай-тыва литературлуг харылзаалар. А.О. Адаровтуң алтай литератураның сайзыраарыңга киирген үлүү. «Көшкүн чон» деп шүлүктүң идея-тематиказы, тургузуу, уран-чечен дылының онзагайы.
	Шор литература. Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек) «Ырлап тур мен».	1	17.05.	Шор болгаш тыва литератураның аразында харылзаалар. Н.Е. Бельчегешевтиң (Койа Бельчек) шүлүк чогаалыңга киирген үлүг-хуузуу. «Ырлап тур мен» деп шүлүктүң литературлуг сайгарылгазы.
	Хакас литература. М.Н. Чебодаев «Крепин».	1	24.05	Хакас литература дугайында таныжылга. Хакас-тыва литературлуг харылзаалар. М.Н. Чебодаевтиң хакас литератураның сайзыраарыңга киирген үлүг-хуузу. «Крепин» деп чечен чугааның темазы, сюжет, композициязы, овор-хевирлери.
Катаптаашкын		1	30.05.	Өөренип эрткен чогаалдарыңга катаптаашкын.
НИИТИ Шак		34		

11 класс – 34 шак.

Тема, эгениң ады	Программаның уjur-утказы	Шак	Ай, хун	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Кирилде	Амгы тыва литература: Тываныңшылгараңгай чогаалчылары. Литературлуг бөлгүмнер.	1	8.09.	Үежи чогаалчыларның ажил-чорудулгазында жанрлар аайы-биле онзагай чаа хевирлер. Тыва литератураның үндезилекчилериниң оруун улаан чогаадыкчы салым-чаяанның чогаалчылар: К.Э.К. Кудажы, Е.Т. Танова, В.С. Серен-оол, А.А. Даржай, М.К. Өлчей-оол, М.Б. Доржу, М.Б. Көжелдей, Э.Д. Донгак, М.М. Дуюнгар, Ч.Б-К. Ирбижей, Ш.М. Суван, А.У. Күжүгет, Н.Ш. Куулар, Э.Б. Мижит, О.К. Туң-оол, А.С. Бегзин-оол, Р.Д. Лудуп, М.Н. Ооржак болгаш өскелер-даа. Тыва шүлүк, проза, шии чогаалдарында чаартылгалар. Литературлуг бөлгүмнерниң чогаал хөгжүлдизинге салдары
«Кижиниң - ниитилел - күрүне»	К-Э.К. Кудажының амыдыралы болгашчогаадыкчы ажил- чорудулгазы. Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг- Хем». Комедия «Долуманың хуулгаазыны».	2	15.09. 22.09.	К-Э.К. Кудажының тыва литератураның сайзыралынга кириген үлүг-хуузу. Шүлүк, проза, шии чогаалдарының тыва литературада ээлеп турар туружу, бот-тускайлаңы. Авторнуң допчу намдарының чечен чогаалдары-биле холбаалы. Тыва литератураның сайзыралының оруунга улуг хемчээлдиг «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеяның көстүп келгени. Ооң бижиттинген төөгүзү, номнарының аттарының символдуг уткалары. Чогаалда маадырларның прототиптери: төөгүлүг болушкуннар, төөгүлүг кижилер. Буяанның овур-хевиринде чөрүлдээлер. Ада кижиниң мерген угаанны, ава кижиниң шыдамыккай аажы- чаңы. Роман-эпопеяда ынакшыл темазы. Тыва литературада роман-эпопеяга хамаарыштыр литература-сайгарылгалыг ажилдар. «Долуманың хуулгаазыны» деп комедияның тема, идеязы. Шииде тыптып келген чөрүлдээлер, оларның чылдагааннары.

				Шииде персонажтар, амыдыралдың шынныы. Монолог, диалог,
--	--	--	--	---

				ремаркаларның шииниң кол бодалын илередиринге салдары. Долуманың овор-хевири. Даш-оол биле Ширижиктиң аразында харылзаалар, оларны бөгүнгү амыдырал-биле деңнээр. Комедияның сюжединиң онзагай тывыжы, дылының уран-чечени.
«Литература теориязы»	Чогаал теориязы. Комедия.	1	29.09.	Комедия – шии чогаалының бир хевири. Ооң тывылганының кыска төөгүзү, сорулгалары, баштайгы авторлар болгаш оларның чогаалдары. Делегей болгаш орус литературада билдингир комедиялар, тыва литературага комедия жанрының көстүп келгени. Амгы тыва шии чогаалында комедия жанрының хөгжүлдеси, ук жанрда бижип чоруур авторлар дугайында кыска шинчилел ажылдарын чорудары.
«Кижиниң илел - күрүне»	Е.Т. Танованың амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Тоожу «Дошкун чылдарның чазы».	1	6.10.	Е.Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының хөй талалы. «Дошкун чылдарның чазы» деп тоожунуң тематиказы. «Чоннуң дайзыннары» - актыг черге шаажылаттырганнарның салым-чолу. Репрессия темазын ажитканы: тоожунуң сюжеди болгаш композициязы. Авторнуң туружунуң тоожуда илереп келгени. Кол маадырның амыдыралында трагизм. Чогаалдың уран-чечендылының чурумалы, кижизидикчи уjur-утказы.
	В.Б-Х. Монгуштуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Каткы бажы каткан эвес» деп чечен чугааның идея-тематиктигуланышкыннары.	1	13.10.	В.Б-Х. Монгуштуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының бот-тускайлаңы. Тыва литературада сатира-юмор жанрының сайзыралынга кириен үлүг-хуузу. «Каткы бажы каткан эвес» деп чечен чугааның идея-тематиказы, сюжет, композициязы, овор-хевирлерниң иштики делегейин ажыдарынга чурумалдыг аргаларның ролю.

«Литература теориясы»	Чогаал теориясы. Сатира болгаш юмор	1	20.10.	1930-1940 чылдарда тыва литературага баштайгы шоодуглуг, дузаашкынныг чогаалдарның көстүп келгени. Б. Хөвөңмейниң, С.Тамбаның, Л.Чадамбаның, С.Сүрүң-оолдуң, С.Серенниң, Ю.Кюнзегештиң, О.Сувакпиттиң чогаалдарында шоодуг, дузаашкын хөөннериниң илерээни. Тыва литературага сатира, юмор жанрынң турумчуй бергени. Т.Кызыл-оол, В.Монгуш, Л. Иргит, В.Хомушку, Ш.Монгуш
--------------------------	-------------------------------------	---	--------	--

				оларның чогаалдары.
«Кижиниитилел – күрүне»	С.В. Козлованың амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүглел «Сыра.	1	27.10.	С.Козлова – шүлүкчү, журналист, очулдурукчу. Тыва уран чүүлдүн хөгжүлдизинге С.Козлованың кириген үлүг-хуузу. «Сыра деп шүлүглелдин бижиттингенинин төөгүзү, тургузуунун онзагайы. Чогаалдын композициязы. Шүлүглелдин идея-тематиказы, дылының чончузу. Ава кижинин омур-хевирин чурааны. Сыраның символиктиг омур-хевирин. Деталь, монолог, диалогтарның ролю.
«Россия чоннарының литературазы тыва дылда»	Тываның орус дылдыг чогаалчылары. Тыва төөгүзү-биле харылзаалыг чогаалдар. Херээжен чогаалчылар Г.И. Принцева болгаш Э.Б. Цаллагованың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.	1	10.10.	Тыва литература 1950 чылдарда. В.Ермолаев, М.Пахомов, Н.Сердобов, С.Козлова, А.Емельянов оларның киржилгези-биле баштайгы орус дылдыг чогаалчыларның бөлүүнүн тургустунганы. Амгы тыва литературада орус дылдыг чогаалчылар: Г.Принцева, Э.Цаллагова, В.Бузыкаев, Е.Антуфьев болгаш өскелер-даа. Тыва төөгүзү-биле умур-уткалыг номнар: А.А. Пальмбахтың, В. Мачаварианинин, И.Г. Сафьяновтун Тыва төөгүзүнүн дугайында очерктери болгаш чечен чугаалары. Херээжен шүлүкчүлер Г.И. Принцева болгаш Э.Б. Цаллагованың лириказы. Оларның очулга ажылынга кириген үлүг-хуузу.
«Орус литература тыва дылда»	С.А. Есенин. Шүлүк «Сыгыг дегбээн торгухарны дүвүлендир».	1	17.10.	С.А. Есениннин «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир» депшүлүүнүн литературлуг сайгарылгазы.

«Кижиге - бойдус - депшилге»	М.Б. Доржунун амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Ава сүдү», «Авамның ыры», «Вокзалга», «Авам чокта», «Тыва аъттар».	1	24.10	М.Б. Доржу – лирик шүлүкчү. Москваның А.М. Горький аттыг литература институтунун баштайгы тыва доозукчузу. «Ава сүдү», «Авамның ыры», «Вокзалга», «Авам чокта» деп шүлүктөрдө ава кижиниң портредин, аңаа кызыгаар чок ынакшылын күргүскени. Лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң ажык, уяны, камгалал чогуунун көстүп турары. «Тыва аъттар» деп шүлүүндө тыва кижиниң чылгы малга ынаан, аңаа хумагалыг чоруун көргүскени. Аъттың чоруу, ооң чогаал дылының уран-чечен аргаларының дузазы-биле дыңналып кээри. Тыва литературада кижиге болгашаа деп теманың мөңгези.
--	--	----------	--------------	--

«Кижиниитилел - күрүне».	А.А. Даржайның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. А.А. Даржай «Дазыл», «Игил ызы», «Четкерчеткизи», «Хемнер бирде...».	2	1.12. 8.12.	А.А. Даржайның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының делгеми. Проза-шүлүк «Дазыл». Шүлүглел «Игил ызы». Трагедия «Четкерчеткизи». Шүлүк «Хемнер бирде...». Төрээн чер, мөзү-шынар, ынакшыл темазынга бижиттинген шүлүктериниң онзагайы, бот-тускайлаңы. Авторнуң номнарының аттарының символиктиг уткалары. Чогаалчының сайгарылгалыг ажылдары. Амгы тыва литературада А.Даржайның бот-тускайлаң үнү. «Дазыл» деп проза-шүлүктүң философчу ханы утказы. Дазылдың символиктиг оуруу. Үе болгаш амыдырал. Мөзү-бүдүш темазын чидиг көдүргени. Амыдыралчы туруш айтыры, авторнуң овор-хевир тургузарының аргалары. Чогаалдың жанрының онзагайы. «Игил ызы» деп шүлүглелдин тургузуунуң онзагайы. Өскүс кастың ызының игил аялгазынга дыңналып кээрин уран чурааны. Улустуң аас чогаалы-биле холбаазы. Катаптаашкыннарның, монологтарның, диалогтарның ужур-утказы. Чогаалдың идеязының ханы философчу утказы. «Четкер четкизи» деп шииниң идеялиг утказы, ооң амыдыралчы үндезиннери. Амыдыралда нарын айтырыгларны шииде көдүргени. Шииниң чөрүлдээзи, проблематиказы. Мөзү-бүдүш болгаш бойдус камгалалының темалары. Кол персонажтарның овор-хевиринде бир мөзүлеш аян. «Хемнер бирде...» деп шүлүктүң ханы философчу утказы, темазы. Шүлүкте овор-хевирлер, уран-чечен аргаларны кииргениниң ужур-утказы.
«Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда»	Чинагийн Галсан (Шыныкбай оглу Чурук-Уваа). Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу». Чечен чугаа «Хара Хөл».	1	15.12.	Лейпциг университетиниң доозукчузу, делегейде ады-сураа алгаан Моолдун Сенгел сумузунга төрүттүнген тыва чогаалчы Чинагийн Галсан Шыныкбай оглу Чурук-Увааның ажыл-чорудулгазы. Немец дылда бижээни «Тыва тоожу (төөгү)» деп тоожузуунуң Европага база делегейниң өске чурттарына

				чогаалчының алдар-адының тарааны. Тыва чоннуң бурунгу философиязын, амыдыралчы тура-соруун, чуртунга кызыгаар чок бердингенин чуруп көргүскени. «Хара Хөл» деп чечен чугааның улустуң аас чогаалы-биле холбаалы. Төрээн черинге ынакшыл, сүзүглелдин тыва улустуң чаңчылдарында көргүскени. Чечен чугааның дылының онзагайы. «Дошкун чылдарның тоожузу» деп чогаалда авторнуң чурааны национал бот онзагайын тодарадыры, төрээн черин алгап, бүгү-ле чараш чүүлдүң үнген дөзүңге ынакшылын илередири. Чогаалдың идея-тематиктиг утказынга хамаарыштыр ажылды чорудары, авторнуң чуртталгаже философчу көрүжү.
«Кижиге - бойдус - депшилге»	В.С. Серен-оолдун амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктер: «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгазы», «Мээң Тывам».	1	22.12.	В.Серен-оолдун тыва уран чүүлдүң төөгүзүңге, сайзыралынга арттырган чаартыкчы үлүг-хуузу, бот-тускайлаң онзагай үнү. Шүлүк жанрынга сестээн, дөрттээн шүлүктерде философчу мерген бодалдар, уран-чечен деннелгелерниң көстүп келгени. «Сыгыттың аяны» деп шүлүктүң идеязы. Сыгыт-хөөмей тыва чоннуң уран чүүлүнүң катап-татаптынмас хевири. Шүлүктүң тургузуу, дылдың уран аргаларын ажыглааны. «Аржаанның аялгазы» деп шүлүктүң идеязы, бижиттингениниң онзагайы. Аржаанның өмүнээзинден кижилерге чагыг. Кижиге болгаш бойдус темазын монолог хевиринге илередип үндүрүп келгениниң онзагайы. Шүлүкте дылдың уран-чечен аргаларын ажыглааны.
«Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда»	У. Шекспир «Сонеттер», трагедия «Ромео биле Джульетта».	1	29.12.	Тыва литературада У. Шекспирниң «Сонеттер» болгаш «Ромео биле Джульетта» деп чогаалдарының жанр болгаш хевир талазы- биле онзагайы. Тыва дылче очулгаларның онзагайы.
«Кижиге - нийтирил - күрүңе»	Э.Л. Донгактың амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.	2	12.01.2024г 19.01.24г.	Э.Л. Донгактың чогаадыкчы ажыл-ижи. Чогаалчының амыдыралче көрүжү. Кижиге болгаш ону долгандыр турар

	Роман «Эрги хонаштар».			делегейни, ниитилелди чуруурунга авторнуң чогаадыкчы көрүжү.
--	------------------------	--	--	--

				«Эрги хонаштар» деп романның темазы. Чогаалда чечен девискээр, чечен үе. Кол маадыр Амырыңның омур-хевири, салым-чолунун оруктары, амыдыралчы дуржулгазы болгаш бурунгаар көрүштүү. Чогаалда аныяк салгалдың ажил-херээниң солуну, чоннун чаңчыл-сүзүглелдеринге хамаарылгазы. Романның уран-чечен дылы, адының идеялиг утказы.
	М.Б. Көжелдейниң амыдыралы чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Тоожу «Төрээн чурттан ыракка».	1	26.01.24г	М.Б. Көжелдей – журналист, шүлүкчү, прозачы. Чогаал бижиириниң аяны, дидим көрүжү. «Төрээн чурттан ыракка» деп тоожунун идея-тематиказы. Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Тоожунун адында идеялиг утказының сюжет шугумунун, чөрүлдээниң болуушкуннарның илереп келгени. Патриотизм пафозу. Хары черге маадырның сагыш-сеткилиниң психологтуг байдалы. Тыва кижиниң алдар-адын кайгал Мартаажыктың бедик тудуп чорааны, ажил-ишке, амыдыралдың берге байдалдарында туруштуг, дидим, сагынгыр чоруу. Омур-хевирниң кижизидилгелиг ужур-утказы. Репрессия

			темазының тоожуда илереп келгени.
Ш.Д. Кууларның амыдыралы чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Роман «Баглааш».	2	2.02.24г. 9.02.24г.	Ш.Д.Кууларның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазының онзагайы. «Баглааш» - мөңгө амыдыралдың символу деп философчу бодалды роман-дилогияда илереткени. Романның композициясы. Үе дугайында философчу бодал. Төп Азияның үндезин чурттакчыларының көшкүн амыдыралының ыдыктыг демдээ – баглаашты, узун назылыг, улуг угаанныг, төрөөн черинге бердинген кижиниң омур-хевирин чуруурда ажыглааны. Эзим, Хадың, Чер, Кижин, Үе деп билиишкиннерни көргүзүрде, улуг үжүктөрүн аажыглаанының умур-утказы. Баглааштың бодалдарындан романның идеялиг утказының илереп келири. Салгалдар аразында харылзаалар, төөгүлүг болуушкуннар, эрги болгаш чаа баглааштарның омур-хевирлерин

				уран-чечен көргүскени.
«Литература теориясы»	Чогаал теоризы. Символ.	1	16.02.24г	Символ дугайында билиишкин. Уран чүүлдүн бүгү хевирлеринин кол бодалын илередиринге символдун салдары. Тыва аасчогаалында болгаш литературада символдар.
«Россия чоннарының литературасы тыва дылда»	И.Т. Кузнецовтун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Очерк «Тыва эки турачы кыстар».	1	1.03.24г.	И.Т. Кузнецовтун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. «Тыва эки турачы кыстар» деп очерктин идеялиг утказы болгаш сюжеттиг шугуму, овор-хевирлер. Төлевилел: «Тыва эки турачы кыстарның маадырлыг чоруу мөңгеде артар».
«Киж - бойдус - депшилге»	А.Үержаның (А.Ү. Күжүгет) амыдыралыболгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Ынак-тыр мен», «Хараган», «Хээлер».	1	15.03.24г.	А.Үержааның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Чогаалчы дугайында литература-критиктиг ажилдар. «Ынак-тыр мен» деп шүлүктүн тургузуунун онзагайы. Бирги болгаш ийиги кезектеринин бижиттинген аян-хөөнү, түңнел мөгейиг сөстөрнүн дээшти, йөрээл уткалыы. «Хараган» деп шүлүкте төрөөн черинге ынакшылын илереткени, метафораларның чажыт уткалары. Лириктиг маадырның сагыш- сеткилинин арыы, байы. «Хээлер» деп шүлүктүн идея- тематиказы. Чогаалда уран чурумалдыг аргаларның дузазы-биле амыдыралдың «хээлерин» чуранының дээшти, ханы философчууткалыы.
«Киж - ниитилел - күрүне»	М.М. Дуюнгарның амыдыралы болгашчогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Чечен чугаалар «Мөчек ирей», «Чалбак-Мыйыс».	1	22.03.24г	М.М. Дуюнгар – шүлүкчү, прозачы, очулдурукчу. Чечен чугааларының кижилернин мөзү-бүдүш хевирлээринге болгаш угаан-бодал сайзыралынга салдары. «Мөчек ирей» деп чечен чугааның идея-тематиказы, композициясы. Чечен чугааның ханы философчу утказы, авторнун туружу. Кол маадырның овор-хевири. Өөреникчилернин опчок «баштактаныгларының» уржуктары. Улуг кижинин болгаш бичии оолдун иштиги делегейинин ылгалы. Чечен чугааның кижизидикчи утказы. «Чалбак-Мыйыс» - идея-тематиказының ханы уткалыы. Чечен

				чугааның композициясы. Детальдарның идеялиг уjur-утказы,
--	--	--	--	--

				оларның дузазы-биле дириг амытаннар болгаш кижилерниң психологтуг байдалдарын чурааны, угаатканы. Дылыныңчедингири, чончузу.
«Орус литература тыва дылда»	М. Джалиль. Шүлүк «Сөөлгү ыры», «Хоругдаткан».	1	5.04.24г.	М. Джалильдин «Сөөлгү ыры», «Хоругдаткан» деп шүлүктеринин тема болгаш идеязы. Шүлүктерниң долу литературлуг сайгарылгазы.
«Кижини - бойдус - депшилге»	Э.Б. Мижиттин амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Философчу шүлүктери: «Шүлүктүн эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүн дүрүмү», «Дугуй», «Аъттыг кижини», «Кайда силер?», «Кыйгы». Трагедия «Иенин ынакшылы».	2	12.04 19.04.24г	Тыванын улустун чогаалчызы Э.Б. Мижиттин хөй талалыг чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Тыва уран чүүлдүн сайзыралынга киирген үлүү. Үе, чуртталга, салым-чол, өлүм дугайында бодалдарынның чажыт аяны. Э. Мижиттин тыва шүлүк жанрының сайзыраарына чаартылгалыг үлүг-хуузу. «Иенин ынакшылы» деп шиинин тема болгаш идеязы. Улустун аас чогаалындан үндезилеттингени. Ава кижинин ажы-төлүнгө ханы ынакшылы. Чогаалда символиктинг овур-хевирлер. Шииде трагизм, оон амыдырал-биле харылзаазы.
	И.И. Бадранын амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Шүлүктер: «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен».	1	26.04.24г.	И.И. Бадра - шүлүкчү, очулдурукчу, публицист. «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен» деп шүлүктерде мөңгө теманын ажиттынганы. Антитеза аргазынын ажыглалынын ужур-дузазы. Дылдың уран аргаларын ажыглаанынын чедимчелии.

«Кижиги - ниитилел - күрүне»	А.С. Бегзин-оолдун амыдыралы болгашчогаадыкчы ажил- чорудулгазы. Шүлүктөр: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагыы», «Философ».	1	3.05.24г.	А. Бегзин-оолдун амгы тыва литературада туружу. Төрөөн чер, ынакшыл лирикасы. Авторнун философчу шүлүктөрүнүн онзагайы, бот-тускайлаң аяны, улустун аас чогаалы-биле сырый холбаалы. Төрөөн хеми болгаш аданың омур-хевирин чураанының чөрүлдешкээ. Мерген угаан болгаш туугай боданышкын. Бот-кыжыртыныг аяны.
«Кижиги - бойдус - депшилге»	Херээжен чогаалчыларын тыва литератураның хөгжүлдешинге чогаадыкчы салдары.	1	10.05.	Тыва литератураның сайзыраарына херээжен чогаалчыларнын үлүг-хуузу, оларнын хөй талалыг чогаадыкчы ажил- чорудулгазы. З.А. Намзырай, З.С. Байсалова, М.А. Хадаханэ, А.Х-О. Ховалыг, Э.Б. Цаллагова, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгет болгаш өскелернин-даа чогаадыкчы аялынын тема, жанр талазы-биле тус-тус аяны. Бот-тускайлаң төлөвилел аялын чорудары: «Мээң эн- не

				сонуургаарым херээжен чогаалчы».
«Россия чоннарының литературазы тыва дылда»	Л.Н. Арбачакова. Шүлүктер «Кырган-авамсактыышкынында», «Мээң черлерим».	1	17.05	Л.Н. Арбачакованың чогаадыкчы дилээшкиннери. «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим» деп шүлүктериниң тургузуу болгаш онзагай овор-хевирлери. Шүлүктерниң дылының уран- чечени.
Блок «Кижиг - бойдус - депшилге»	Р.Д. Лудуптуң, М.Н. Оорждактың чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.	1	24.05.	Р.Д. Лудуптуң бот-тускайлаң шүлүкчү бооп хевирлеттинеринге орус болгаш делегей литературазының салдары. Шүлүктеринде буддисчи аян-хөөннүң илерээни. «Хары черге боданыышкын» деп шүлүүнде бодалдың ханы утказы. М.Н. Оорждактың амгы тыва литератураның шүлүк чогаалыга чаа аян-хөөннү кииргени, чогаадыкчы ажил-чорудулгазының туружу. Ч. Галсанның «Дошкун чылдарның тоожузу» деп чогаалын тыва дылче авторнуң очулдурганы.
Ниити шагы		34		